

Бобур халқаро фонди

Қамар РАЙИС

БОБУР ШАХСИЯТИ ВА ШЕЪРИЯТИ

*Урду тилидан Муҳайё Абдурахмонова
таржимаси*

«ANDIJON NASHRIYOT-MATBAA»
очиқ акциядорлик жамияти
2007

Ушбу китоб 2002 йили Ҳиндистонда урду тилида чоп этилди. У ҳинд китобхоналарига мақбул бўлгани боис ҳиндий тилида ҳам нашрдан чиқди.

Китобнинг ўзбекча таржимаси тез кунларда нашр этилишига бош-қош бўлган Бобур халқара фонди раиси, чин инсон Зокиржон ҳожи Машрабавнинг самимий кўмаги учун сидқидилдан миннатдорман.

Таржимон.

Қамар РАЙИС.

Бобур шахсияти ва шеърляти. – Андижон.
«Andijon nashriyot-matbaa» ОАЖ, 2007 й., 64 бет.

Муҳаррирлар:	М. Худоёров, М. Ибоев
Техник муҳаррир:	М. Мирзакаримова
Мусаҳҳих:	Н. Тождиматова, Н.Юлдашева
Компьютер оператори:	Ҳ. Парпиев

Андижон вилоятининг
Э.М.Бобур номли кутубхонаси
83.3 (5 Уз)
Қ - 64.

© Қамар Райис. 2006.
© «Andijon nashriyot-
matbaa» ОАЖ,
2007

ҚАМАР РАЙИС ВА УНИНГ ШАЙДОЛИГИ ҲАҚИДА

Ўзбек халқи ҳинд шоир ва ёзувчиларининг асарларини севиб ўқийди. Йигирманчи аср мумтоз адибларидан Рабиндранат Тхакурнинг саккиз жилдлик асарлари мажмуи, шунингдек, Премчанд, Хўжа Аҳмад Аббос, Кришан Чандр ва бошқаларнинг Ўзбекистонда қайта-қайта ва кўп нусхаларда чоп этилган китобларининг ҳар бири ўзбек ва ҳинд китобхонлари қалблари аро дўстлик, биродарлик, меҳру муҳаббат риштасининг яна бир бўғин узайишига катта ҳисса қўшганлиги шубҳасиз. Албатта, қарс икки қўлдан чиқади, меҳр-муҳаббат ҳам икки ёқлама бўлсагина қадрдонлик боқий давом этгувсидир. Хўжа Аҳмад Аббос, Сажжод Зоҳир, Али Сардор Жафарий, Кайфий Азми, Қамар Райис каби атоқли ҳинд адиблари Ўзбекистон, унинг меҳнаткаш, меҳмондўст, танти халқига кўплаб публицистик мақолалар, шеърлар бағишлаганлар. Хусусан, кўзга кўринган олим ва йирик тадқиқотчи, айни вақтда, адабий жамоатчилик эътирофича, ҳар бир шеъри муҳим адабий воқеа сифатида кутиб олинадиган шоир Қамар Райис Ўзбекистонда бот-бот яшаб, ўзбек ҳамкасблари билан доимий ҳамкорликда, халқимиз турмуши, меҳнат тарзини ўрганиб, урду шеърияти мавзу доирасини янада кенгайтирди ва кенгайтирмоқда. «Менинг фикру ожизимча, халқаро маданий алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш бобида Қамар Райис бажараётган ишдан кўра чиройлироқ ва ёқимлироқ иш бўлмаса керак»,-деб ёзади Сажжод Зоҳир. Дарҳақиқат, адабиётимиз ва халқимизнинг сadoқатли дўсти, юртимизнинг чин шайдоларидан бири Қамар Райис Ҳамид Олимжоннинг машҳур маснавий-қасидасини эслатувчи катта бир шеърида элимиз табиати, халқимизнинг ажойиб фазилатларини эҳтирос ила таъриф у тавсиф этар экан, жумладан, шундай дил сўзларини битади:

*Ҳар бир кўзда меҳр бору туганмас кўшиқ,
Барчаси дەر: «Меҳмон учун эшиқлар очиқ».
Қайга борсам, ширин нигоҳ кўрсатади йўл,
Қайга борсам, дўстлар менга узатади қўл,
Кўёш юртин соф ҳавоси - менинг мезбоним,
Нурли осмон мўддооси - менинг мезбоним.
Шамоллари сочинг силаб, эртас айтиди,
Чўққиларга тезда бориб, тезда қайтади...
Яшил дала, кўм-кўк майса, гўзал хиёбон -
Гўё менга кенг ёзилган гўзал дастурхон...
Бу бир Ватан - муҳаббатга макон бир Ватан...*

Умуман, Қамар Райис Ўзбекистонимизни аввалдан яхши билади, яхши кўради. У бизнинг ватанимиз, халқимизга атаб кўп гўзал шеърлар битган: «Ҳиндистонлик Ўзбекистонда», «Чойхона тонги», «Бир орзу», «Тошкент гули», «Зулфия», «Маъсум ўспирин», «Ўзбек раққосаси», «Жисми гулдай мавж урсин...».

Қамар Райиснинг Андижонга меҳру муҳаббати янада бўлақчароқ. У қадрдон дўсти, Бобур халқаро фонди раиси Зокиржон Машрабов таклифи билан вилоятимизга тез-тез ташриф буюриб туради. Андижонга навбатдаги сафарларидан бирида у Бобур Мирзонинг отаси Умаршайх Мирзо ҳокимлик қилган, Андижон пойтахти бўлган Фарғона шаҳарларини зиёрат қилсам, дея истак билдирди. Зокиржон ака тавсияси билан камина ва азиз меҳмоннинг таржимони Муҳайё Абдурахмонова ҳамроҳлигида йўлга чиқдик. Қувада Аҳмад ал-Фарғоний, Марғилонда Жаҳон отин Увайсий, Чимёнда Хувайдо, Қўқонда Нодирабегим, Муқимий ва бошқалар қабрларини зиёрат қилар эканмиз, Қамар Райис худди ўз аجدодлари руҳи билан гаплашаётгандек чуқур ўйга толар ва Қуръон оятларини шикаста овозда гоятда таъсирли тиловат қилар эди...

Қамар Райиснинг Андижонга айрича муҳаббати, қизиқиши аслида шу шаҳарда таваллуд топган Заҳириддин Муҳаммад Бобурга кучли ихлоси туфайлидир, десак, муболаға эмас.

Бу атоқли адиб ижодини мен роппа-роса қирқ йилдан бери биламан. Тошкент университети (ҳозирги ЎзМУ) филология факультети талабаси эдим. «Бобур лирикасида муҳаббат мавзуи»даги курс ишимга манба-материаллар қидираётиб, ана шу даврдаги энг оммавий журнал – «Гулистон»да «Шаҳаншоҳ шоир» сарлавҳали мақолага кўзим тушиб қолди. Ўқиб, муаллиф услубининг равонлиги, тилининг ширадорлигига қойил қолган ва ундан кўчирмалар олиб, ёзма ишимда фойдаланган эдим.

Мақолада Бобур Мирзо тўғрисида хўп латиф фикрлар айтилган эди. Жумладан: «...бу овозида чин ошиқлар фарёди жарангланган, хусн маликасининг майин товушидан дили беҳузур, табиат гўзалликларининг шайдоси, ситамгар маҳбубасининг фироқида дили шикастланган, ёр висолига муштоқ, гўзал водийларда маъсум кезувчи ҳаёлий парини излаган Бобурдир». Яна у Бобур газалларининг жозибасига мафтун бўлганини «...қалб хўри билан ёзилган шеърияти олдида унинг шаҳаншоҳлиги гадолик қилади, десак янгилишмаймиз», дея гоят нафис ифода этган эди. Бу Бобур бобомизга беқиёс муҳаббатдан далолат эди.

Ана шу муҳаббат ва шайдолик Қамар Райис қўлига кўп бора қалам тутқазди, Бобур мирзо ҳақида ёзишга даъват этди. «Бобур шахсияти ва шеърияти» шу тариқа юзага келган гўзал тадқиқотлардан биридир.

Бобур Мирзо шахсияти масаласи жуда кам эътибор берилган мавзу эмас, албатта, аммо ҳинд адабиётшуносининг рисола-си мавзунинг алоҳида олиними ва чуқурроқ тадқиқ этишга мойиллиги билан эътиборга лойиқдир. Асарда, биринчи навбатда, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг инсон, шахс сифатидаги феъл-атвори, ички дунёси ҳақида сўз юритилади. Олим-адабиётшунос ўз қаҳрамонига оид фазилят-хусусиятларнинг ҳар жиҳатига (шижоатлилиги, эпчиллиги, тап тортмаслиги, очиқ кўнгиллиги, ростсўзлилиги, тантилиги, инсонпарварлиги, ҳаётсеварлиги, покиза қалб эгаси, гўзаллик ва хусн шайдоси эканлиги ва ҳоказо) алоҳида-алоҳида тўхталиб, ўз фикри, мулоҳазаларини Бобур ҳаётдан олинган реал воқеалар, ривоятлар билан асослайди, мустаҳкамлайди. Натижада, мураккаб тақдирли Бобур Мирзонинг катта қалб эгаси эканлиги, улугворлиги янада бўртиб кўринади, айна вақтда Бобур йўл кўйган ва ўзи ҳам эътироф этган хатоликлар, чекланганликлар ҳам эътибордан четда қолмайди.

Муҳими, рисола муаллифнинг услубига хос йўсинда - равон, ширали тилда ёзилган - худди бадий асар каби мароқ билан ўқилади. Мисол учун: «...табиат бу тоғли Фарғона водийсига мислсиз хуснни ато этган, Бобур эса унинг шайдоси бўлган. Табиатнинг мана шу сўлим гўшасида Бобурнинг шоирона тафаккури куртак ёзган. Унинг боғлари, чинорлари, шакардан ширин меваларини таъриф қилишдан бир сония чарчамаган...». Ёки: «... аёллар хуснининг жозибаси, ғамзау адоларига мойиллик ҳисси Бобурда Кобулни фатҳ этгандан кейин туғилди. Май нўш этишининг сирли лаззатларига ҳам худди ўша даврда ошно бўлган эди». «Улар (қизлар) шоҳ саройида яшардилар ва Бо-

бурнинг катта рафиқаси Моҳимнинг кўз-қулоқ бўлишига қарамай, улардан бири тун кечалар Бобурга бир кўриниш бериб қўйишни ҳеч ёддан чиқармас эди».

Китоб муаллифи Ўзбекистонда, ўзбеклар орасида кўп бўлганлиги боис, халқи-мизга хос сўз пайровларининг нозик жиҳатларини ҳам жуда яхши илғайди ва бу хусусиятни шеърини санъат билан боғлайди, муқояса қилади: «Ўзбекларда гурунгларда, давраларда, ўзаро муомалада сўз ўйини катта аҳамият касб этади. Ҳозир ҳам зийрак, ҳозиржавоб одамлар суҳбатга жон киритиш учун тағдор жумлалар, «коса тагида нимкоса» қабилидаги гапларни ишлатадилар... Гап-гаштаклардаги бу аъна бардавом бўлишининг натижаси шуки, ҳозирги замон ўзбек шеъриятида ҳам эйҳом санъати сақланиб келмоқда». Ҳа, аслиятда китоб икки қисмдан иборат бўлиб, иккинчи қисм Заҳириддин Бобурнинг ижодий фаолияти, тўғрироғи гўзал шеърияти таҳлили ва мисолларига бағишланган. Маълумки, Ҳиндистонда Бобур Мирзони асосан подшоҳ сифатида биладилар, унинг кенг миқёсли мутафаккир, қомусий олимлиги, турк-ўзбек адабиётида Алишер Навоидан кейинги улкан шоирлиги, бир қисм қалам аҳли, зиёлиларни истисно қилганда, жуда тор доирадагина маълумдир. Қамар Райис масаланинг шу жиҳатини инобатга олиб, урду тилида ўқувчи ва ҳинд китобхонларига Бобур шеъриятидан ҳам бир мунча адабий сабоқлар берган. Унинг ўз таржимасидаги бир қатор ғазал ва рубоийларини рисолага киритган (Ушбу бўлим зарурат йўқ деб ҳисобланиб, тушириб қолдирилади).

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, «Бобур шахсияти ва шеърияти» рисоаласини ўқиш баробарида китобхоннинг Бобур Мирзо ҳақидаги билим ва тушунчалари кенгайиб, меҳру муҳаббати орта боради, ватанпарварлик, буюк ватандошлар билан фахрланиш туйғуси кучланади. Ҳинд адабининг ўзбек мумтоз ижодкори, олижаноб, баҳодир инсон Заҳириддин Бобур сиймосига чизгилар китобининг юзага келиши ва ўз ихлосмандларига етиб боришида урду тилини пухта биладиган, муаллиф услубидаги нозик эврилишларни яхши ўзлаш-тирган таржимон, салоҳиятли олима Муҳайё Абдурахмонованинг ҳам ҳиссаси катта, десак, янглишмаймиз.

Қамчибек КЕНЖА,
Халқаро Бобур мукофоти лауреати.
15 апрел, 2006 йил.

*Катта эдтиром ва эътиқод ила бобур-
шунос олим, Бобур халқаро фондининг раиси,
дўстим Зокиржон Машрабга бағишлайман.*

Қамар РАЙИС.

МУҚАДДИМА

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг дилкаш шахсияти ва шеърятига қизиқиш қарийб 20 йил аввал етук ўзбек мумтоз шоири Алишер Навоий ва унга замондош шоирлар асарларини ўргана бошлаганимда уйғонган эди. Аста-секин кўнгилдан жой олган шеърларни таржима қила бошладим. Тошкентда 10-12 йил яшаган пайтимда, бевосита одамлар орасида юриб, қолаверса, адабиёт, хусусан, шеърятни мутолаа қилиш орқали ўзбекларнинг маданий-маънавий мероси билан танишиш имкони туғилди. Шунинг ҳис қилдимки, ал-Беруний, Имом Бухорий, Абу Али ибн Сино каби Бобур ҳам шу замин маънавиятининг ҳосиласидирки, унинг буюк ишларини нафақат Марказий Осиё ва Ҳиндистон, балки бутун жаҳон тан олган ва ундан баҳраманддир. Яна шунга иқрор бўлдимки, асрлардан буён Ўзбекистон аҳли Бобурни бир ҳукмдор фотиҳдан кўра мумтоз шоир, таниқли носир ва олим деб билади ҳамда севиб ардоқлайди. Шўролар даврида ҳам одамларнинг уйларида ёшгина Бобурнинг кўлида китоб билан хаёлга чўмганча ўтирган суратини кўп кўрганман.

Бобур шахсияти мени аста-секин ўзига ром этиб, «Бобурнома» ва шеърини мероси билан танишганим сайин унинг сиймоси кўз олдимда гавдалана борди. Ҳукмдор сифатида ўз давлати ва босиб олган ерларида тартиб, адолатнинг таъсирчан қонун-қоидаларини ўрнатишга-ку муваффақ бўлмади, зеро бу жуда мушкул вазифа эди.

Аммо шоир, адиб, ошиқ, табиат шайдоси, муסיқа мухлиси ва романтик феъл-атвор эгаси бўлган инсон Бобурнинг серқирра, мафтункор шахсияти ҳамisha дилларни бефарқ қолдирмаган. Бундай даҳолар муайян давр мезонлари ёки қадриятлари доирасида қолиб кетмайди, балки улардан илгарилаб кетгани бсис, инсониятнинг маданий-маънавий меросини янада бойитиш ёки туб бурилиш яшашга сабабчи бўладилар.

Мен Ҳиндистонни сиёсий-жўгрофий жиҳатдан бирлаштириш, унинг Шарқ ва Ғарб мамлакатларига нисбатан иқтисодий ривожини янги босқичга кўтаришда бобурийлар салтанати ҳукмдорларининг қилган буюк ишларини санаб ўтиш фикридан йироқман. Буни муаррихлар қилгани маъқул. Бунинг устига уларнинг шижоатию матонати, қилич ўйнатиб, не-не ўлкаларни забт этиб олгани ўта қизиқ мавзу бўлса-да, бизнинг тадқиқот доирамизга кирмайди. Ҳолбуки, Бобур шахсиятидаги мана шу каби хусусиятлар ҳам асли унинг романтик табиатининг бир бўлаги ҳисобланади. Баъзан шундай туюладики, унинг қилич ўйнатиб, қўшин тортганлари томирида жўш ураётган Чингиз ва Темурнинг қонини совутмаслик учун баҳона бўлган. Аслида у шахсидаги баъзи етакчи хусусиятлар туфайли унинг аждодлари саналмиш жаҳонни забт этган бу фотиҳлардан бутунлай айрича эди. Бу ҳақиқатни барча бобуршунослар тан оладики, молу давлат, дурру жавохир тўплаш ҳисси унга буткул ёт эди. У қанча бойлик, мол-давлатга қўли етган бўлса, уларни авому хосга тақсимлаб бергани учун дарвиш номини олган бўлса, ажабмас. Ҳаттоки Кўҳинур олмосини ҳам бир зум иккиланмай ўғлига тортиқ қилган.

Менинг юртимда ўтган ўн йиллик ичида баъзи бир телбанамо кишилар Бобур мирзонинг номини қўшимча сифатлар билан тилга ола бошладилар. Буни мен ножоиз ва номуносиб деб ҳисоблайман. Оқибатини ўйламайдиган бу шахслар бундай ёндашув бизнинг миллий манфаатларимизга хилоф эканлигини билмасмикан? Қўшни давлатлар, масалан, Афғонистон, Ўзбекистон, Непал ва

бошқалар билан яхши қўшничилик алоқаларини ривожлантириш ташқи сиёсатнинг етакчи йўналишларидан биридир. Бобур Ўзбекистон ва Афғонистон халқлари учун қаҳрамон даражасида туради. Ҳеч бўлмаса икки халқнинг кўнглидаги ҳис-туйғуларни ҳурмат қилиш керак-ку? Бусиз биз дўст миллатларнинг қалбини, уларнинг меҳрини қозона олмаймиз. Пандит Жаҳоҳарлаъл Неру Бобурнинг буюклиги унинг Ҳиндистонни фатҳ этганида эмас, балки ҳинд халқининг қалбини забт эта олганида, деб ёзган эди.

Шу ерда бир воқеани келтиришни жоиз деб билман. Ҳиндистон ҳукумати 5 йил аввал юз минглаб рупияни сарфлаб, «Рамайана» ва «Маҳоҳорат» каби телевизион сериалларни Ўзбекистон телевидениеси орқали намойиш қилиш учун тўхфа сифатида берди. Мен шоҳидманки, бу сериаллар омма орасида шу қадар машҳур бўлиб кетдики, улар такрор-такрор кўрсатилди. Бугунги кунда Рам, Сита, Лакшман ва «Маҳоҳорат»нинг сон-саноксиз қаҳрамонлари ўзбеклар қалбида чуқур из қолдирган. Биз дўстлик икки томондан бўлиши лозимлигини эсда тутишимиз керак.

1999 йилнинг майида собиқ Ташқи ишлар вазири Жасвант Сингх Тошкентга сафар қилганида Ҳиндистон Маданият марказига ташриф буюрдилар. Суҳбат чоғида ислом кириб келишидан аввал Ҳиндистон ва Марказий Осиё халқлари, айниқса, Ўзбекистон билан бўлган муносабатлар юзасидан анжуман ташкил қилсак, деб истак билдирдилар. Мен Ҳиндистон элчихонаси ёрдамида 2000 йилнинг 1-3 май кунлари шу мавзуда 3 кунлик халқаро анжуман ташкил этдим. Унда Ҳиндистондан ташқари 5 давлатнинг меъморчилик ва тарих илми олимлари қатнашдилар, 25 та маъруза ўқилди. Бу мақолалар яқиндагина тўплам шаклида Тошкентда чоп этилди.

Семинарда илмий далиллар асосида шу нарса равшан бўлдики, эрамининг биринчи асридан то тўртинчи асрининг бошларигача, яъни Кушон салтанати даврида шу ҳудудда ҳиндлар сиёсати ва маданияти ҳукмронлик

қилган. Ўтган 70 йил мобайнида Ўзбекистоннинг жанубий ва марказий регионида олиб борилган қазиш ишлари пайтида топилган ашёлар, асбоб-анжомлардан кўриниб турардики, бу ҳудудда тахминан 500 йилгача буддавийлик дини ҳукм сурган. Бугина эмас, Ҳиндистон тиллари ва алифбоси қўлланилган. Кейинчалик ҳам Ўзбекистоннинг маданий ҳаётида буларнинг таъсири кучли бўлган. 15-асрдан кейин Ўзбекистоннинг маданияти ва цивилизацияси мўғуллар салтанати даврида Ҳиндистоннинг ҳаёти ва маданиятининг бир неча соҳаларига таъсирини ўтказди. Натижада муштарак маданият юзага келди.

Бир ярим минг йил аввал Кушон ҳукмдорлари Марказий Осиё ва Ҳиндистон ўртасида ўрнатган маданий алоқаларни Буюк Ипак йўли янада мустаҳкам қилган бўлса, Бобур мирзонинг сиёсати унга янги ҳаёт берди. У қолдирган улкан мерос бу ришталарнинг гуллаб-яшнашига имкон яратди. Аммо мен тарихдан сўзламоқчи эмасман. Ниятим, Бобур ижодиётининг шундай маънавий-маърифий қирраларини очишки, ҳозир улар кўпчиликка маълум эмас, ёки негадир эътибордан четда қолган.

Шуни ҳам айтишим керакки, Бобурнинг шахсиятини ахлоқий мезон ёки бирон ўлчовга солиб текшириш ниятим йўқ. У ўз феъл-атворини, шахсини, кишиларга, дунё ишларига муносабатини ўз таржимаи ҳолида рўй-рост ёзган. Мен эса Бобур шахсининг жонли тасвирини инсоф доирасида ёритиб беришга ҳаракат қилдим, холос. Бу мақсадга нечоғли эриша олганимни китобхонлар баҳолайдилар.

ҲАЁТИНИНГ ИЛК ДАВРИ

Фарғона мулки подшоси Умаршайх мирзонинг ногаҳон ўлиmidан сўнг 1494 йилда эндигина 11 ёшни қоралаган Бобур мирзо отамерос гахтни эгаллаши керак эди. Аммо у гўзал водийнинг тождори бўлди-ю, ҳокимиятга даъвогарлар бош кўтара бошлади. Шундан сўнг Бобур мирзонинг ҳаёти ҳарбий юришлар, тож-тахт учун курашлар палласига кирди. Унинг ҳаёт достонининг мана шу саҳифалари нафақат қизиқарли, балки ҳайратга соларли, қайсидир маънода драматик воқеаларга бойдир. Аммо биз бунга берилмай, аксинча, Бобур мирзонинг романтик шахсини ўрганмоқчимиз. Чунки худди шу жиҳат унинг инсон сифатида ҳаёти ва ижодиёти билан чамбар-час боғлиқ, назаримда.

Бобур мирзо 1483 йилнинг 14 феввалида Фарғона водийсининг Андижон шаҳрида дунёга келди. У Амир Темурнинг олтинчи авлодидан бўлиб, бундан у ҳамиша фахрланган. Амир Темур тож-тахт, мол-мулкка ҳавасидан қатъи назар, у илму фан, ақл-идрок эгаси, санъат ҳомийси, муҳташам бинолару боғлар яратишга иштиёқманд инсон эди. Шунинг учун Бобур мирзо ўзини Темурнинг мана шу бемисл маънавий меросига ворис деб ҳисоблаган. Иккинчидан, у она томондан Чингиз-мўгул наслига тааллуқли эди. «Бобурнома»да ёзади: «Падари бузрукворимиз биринчи рафиқасининг исми Қутлуг Нигор (хоним) эди. У шоҳ Юнусхоннинг қизи эди. Шоҳ Юнусхон Чингизхоннинг ўғли Чигатойхон наслидан эди».

Яна бир жойда ёзади: «У (онам) аксари ҳолларда жангу жадал ва қийин кунларда мен билан доим бирга эди».¹

Тарихчиларнинг ёзишича, Бобур мирзонинг бошланғич тарбияси ва таълим олишида волидаи муҳтарамасининг роли катта бўлган. У туркий ва араб тилларидан ташқари форс тилини яхши билар, шунингдек, таъби назми бор эди. Айтишларича, халқ кўшиқларини яхши куйларди. Бобурда мусиқага гайриоддий салоҳиятнинг шаклланишида, балки, волида-сининг катта ҳиссаси бўлгандир.

1995 йилнинг майида мен иккинчи бор Андижонга сафар қилганимда Бобур халқаро фондининг раиси Зокиржон Машраб жанобларининг меҳмони бўлдим. Самолёт ерга қўнишдан аввал шаҳар узра парвоз қилаётганида кўрдимки, шаҳарнинг шоҳ кўчаларию, баланд иморатлари бари-бари кўм-кўк яшнаган дарахтлар оғушига беркинган эди. Водийга баҳор «ўз сўзини ўтказган» пайтлар эди. Кўчанинг икки чеккасида қад кўтарган чинорлар бошини хам қилиб, меҳроб шаклини эслатарди. Ёдимга тушди - Бобур «Бобурнома»сида она диёрининг кўркамлигини, далаларининг «латифу дилкашлиги»ни таърифлаган эди.

Нонуштадан сўнг Зокиржон Машраб жаноблари мени эндигина таъмирланган Боғи Бобурга таклиф этдилар. Сайр эта туриб, биз Бобур музейи жойлашган кенг иморатга кирдик. Унинг ёнгинасида Бобур мирзонинг алпдай савлатли ҳайкалига кўзим тушди. Бобур музейи шаҳри Андижоннинг Арк ичи маҳалласида жойлашган. Зокиржон аканинг тушунтиришларича, Бобурнинг илк болалик даври худди шу маҳаллада ўтган. Бобур музейи қурилган жойда авваллари Бобур таҳсил олган мадраса бўлган экан. Унинг ён-атрофидаги тор-танқис кўчаларда ҳозиргача темирчилар, мисгарлар, ҳунармандларнинг катта-кичик дўконлари сақланиб қолган.

¹ Изоҳлар китобнинг 62-63-бетларида берилмоқда - Таҳр.

Бобурнинг таржимаи ҳолини тадқиқ этган гарблик олим Хералд Лемб унинг илк таълим олган даври хусусида шундай ёзади: «Бобур ёз ойлари боғда устозининг қаршисида чўккалаб ўтирганча мутолаа қилар, қишда эса ўқиш катта-катта манқаллар иситиб турадиган хонада давом этарди. У шу қадар билимга ташна эканлигидан 11 ёшида жуда кўп илмни эгаллади. Бундан кейин таҳсилни давом эттиришга фурсат етмади. Устоз Бобур ва унинг саройдаги укаларига ҳисоб масалалари, сайёраларнинг ҳаракатлари, илоҳиётдан дарс берар, Темур ва Чигатойдан олдинги аждодларнинг тарихини ўргатарди. Бобурнинг табиатида қизиқувчанлик кучли эди. Тез орада у ўз хотирасига маълумотлар хазинасини жойлаб олди».

Болалик йиллари ҳақида Хералд Лемб шундай ёзади:

«Бобур яшаган муҳитда уч тилда гапириларди. Шунинг учун ҳам қишлоқ одамларининг эски туркий тили, кўча ва бозорлардаги форсий шеvasи, аҳли илм гапирадиган араб-форсий тилларини ўрганиб олиш қийин бўлмади. Сўз ўйинини эшитиб, баҳри-дили очиларди. Чор атрофидаги одамларнинг ҳол-аҳволига қизиқарди. Кўп ўтмай ўзи туғилиб ўсган водий кишиларига уламоқ фузалоларнинг сўзлари ва шоирларнинг энг яхши шеърларини айтиб бера бошлади. У ҳақиқатни севувчи эди, нимаики қизиқ, сирли туюлса, тагига етмай қўймасди» (2).

Ёшлик йиллари ўтар-ўтмас, Бобур ўз ватанидан айри тушди. Лекин бу ям-яшил водийнинг гўзалликлари бир зумга ҳам ёдидан кўтарилмади. Андижондан оқиб ўтадиган бир дарёни Бобур ўз асарида қайта-қайта эслайди. Мен уни кўрганман. Афсуски, ҳозир у қуриб, 2-2,5 футлик баландликдаги бир чоғроққина ариққа айланган. Андижондан 20-25 мил нарида гўзал ўш шаҳри жойлашган. У Андижондан кўра баландроқда. Ёз фаслини Бобур кўпроқ шу жойда ўтказган экан.

Гапнинг рости, табиат бу тоғли Фарғона водийсига мислсиз ҳусн ато этган, Бобур эса унинг шайдоси бўлган. Табиатнинг мана шу сўлим гўшасида Бобурнинг шоирона

тафаккури куртак очган. Унинг боғлари, чинорлари, шакардан ширин меваларини таъриф қилишдан бир сония чарчамаган, кейин ҳам «Бобурнома»ни ёзаётиб, ўз қўли билан йўқотиб қўйган беҳиштни ўз сўзи билан эсласак:

«Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқе бўлубтур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур...

ЕТТИ ПОРА ҚАСАБАСИ БОР; БЕШИ САЙХУН СУЙИНИНГ ЖАНУБ ТАРАФИДА, ИККИ ШИМОЛИ ЖОНИБИДА. ЖАНУБИЙ ТАРАФИДАҒИ ҚАСАБАЛАР БИР АНДИЖОНДУРКИМ, ВАСАТТА ВОҚЕ БЎЛУБТУР, ФАРҒОНА ВИЛОЯТИНИНГ ПОЙТАХТИДУР. ОШЛИГИ ВОФИР, МЕВАСИ ФАРОВОН, ҚОВУН ВА УЗУМИ ЯХШИ БЎЛУР. ҚОВУН МАҲАЛИДА ПОЛИЗ БОШИДА ҚОВУН СОТМОҚ РАСМ ЭМАС. АНДИЖОННИНГ НОШПОТИСИДАН ЯХШИРОҚ НОШПОТИ БЎЛМАС.

ЯНА БИР ЎШ ҚАСАБАСИДУР. АНДИЖОННИНГ ШАРҚИ ЖАНУБИЙ ТАРАФИДУР, ШАРҚҚА МОЙИЛ, АНДИЖОНДИН ТЎРТ ЙИҒОЧ ЙЎЛДУР. ҲАВОСИ ХЎБ ВА ОҚАР СУЙИ ФАРОВОНДУР. БАҲОРИ БИСЁР ЯХШИ БЎЛУР. ЎШНИНГ ФАЗИЛАТИДА ХЕЙЛИ АҲОДИС ВОРИД БЎЛУБТУР. ҚЎРҒОННИНГ ШАРҚИ ЖАНУБИЙ БИР МАВЗУН ТОҒ ТУШУБТУР. БАРОКУҲҒА МАВСУМ, БУ ТОҒНИНГ ҚУЛЛАСИДА СУЛТОН МАҲМУДХОН БИР ХУЖРА СОЛИБТУР, УЛ ХУЖРАДИН ҚЎЙРОҚ УШБУ ТОҒНИНГ ТУМШУҒИДА ТАРИХ ТЎҚҚУЗ ЮЗ ИККИДА МЕН БИР АЙВОНЛИҚ ХУЖРА СОЛДИМ. АГАРЧИ УЛ ХУЖРА МУНДИН МУРТАФЕЪДУР, ВАЛЕ БУ ХУЖРА БИСЁР ЯХШИРОҚ ВОҚЕ БЎЛУБТУР: ТАМОМ ШАҲР ВА МАҲАЛЛОТ ОЁГ ОСТИДАДУР. АНДИЖОН РУДИ ЎШНИНГ МАҲАЛЛОТИНИНГ ИЧИ БИЛА ЎТУБ, АНДИЖОНҒА БОРУР. БУ РУДНИНГ ҲАР ИККИ ЖОНИБИ БОҒОТ ТУШУБТУР, ТАМОМ БОҒЛАРИ РУДҚА МУШРИФТУР, БИНАФШАСИ БИСЁР ЛАТИФ БЎЛУР.

ЯНА БИР МАРҒИНОНДУР, АНДИЖОННИНГ ҒАРБИДАДУР, АНДИЖОНДИН ЕТТИ ЙИҒОЧ ЙЎЛДУР. ЯХШИ ҚАСАБА ВОҚЕ БЎЛУБТУР, ПУР НЕЪМАТ: АНОРИ ВА ЎРУГИ АСРУ КЎП ХЎБ БЎЛУР. БИР ЖИНС АНОРИ БЎЛУР, «ДОНА КАЛОН» ДЕРЛАР, ЧУЧУКЛИГИДА ЗАРДОЛУ МАЙХУШЛИГИДИН АНДАК ЧОШНИ БОР. САМНОН АНОРЛАРИҒА ТАРЖЕҲ ҚИЛСА БЎЛУР. ЯНА БИР ЖИНС ЎРУК БЎЛУРКИМ, ДОНАСИНИ ОЛИБ, ИЧИҒА МАҒЗ СОЛИБ ҚУРУТУРЛАР,

«субҳоний» дерлар, бисёр лазиздур. Ови куши яхшидур, оқ кийик ёвуқта бўлур. Эли сорттур ва муштзан ва пуршару шўр элдур. Жангаралиқ расми Мовароуннаҳрда шоеъдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Маргинонийдур. Соҳиби «Ҳидоя» Маргиноннинг Рушдон отлиқ кентидиндур.

Яна бир Исфарадур, кўхпояда воқе бўлубтур. Оқар сувлари, сафолиқ боғчалари бор. Маргиноннинг гарби жанубидадур. Маргинон била Исфара ораси тўққуз йиғоч йўлдур. Мусмир дарахтиси бисёрдур, вале боғчаларида аксар бодом дарахтидур.

Яна бир Хўжанддур, Андижондин гарб сорига йигирма беш йиғоч йўлдур. Хўжанддин Самарқанд ҳам йигирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳарлардиндур. Шайх Муслиҳиддин ва Хожа Камол Хўжандтиндурлар.

Яна бир Косондур, Ахсининг шимолида тушубтур, кичикрок қасабадур. Нечукким Андижон суйи Ўшдин келур, Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур, сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқе бўлгон учун, «пўстини пеш берра» дебтурлар. Сафо ва ҳавода Ўш била Косон элининг таассуби бор. Бу тоғларда фируза кони ва темур кони бўлур. Фарғона вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, учтўрт минг киши сахласа бўлур» (3).

Мана шунақа таърифга эга Бобур мирзонинг она юрти Фарғона!

Бобур болалик чоғида ҳам шижоатли, эпчил, тап тортмас бўлган. Самарқанд бобоси Амир Темур салтанатининг пойтахти бўлган. Унга эга чиқишга Бобур ўзини ҳақли деб билган. Бобурнинг азму қарорини кўрингки, у бир томондан кичиккина давлатни ўгай укаси Жаҳонгир мирзо ва бошқа ганимлари ҳужумларидан сақлаб қолишни ўйлаган бўлса, иккинчи томондан, Самарқандни босиб олиб, ҳокимликни қўлга киритишни кўзлаётган эди. 1500 йилда Дашти Қипчоқдан келган Шайбонийхон Самарқандни эгаллаб олган эди. Аммо Бобур мирзо ўзининг содиқ беклари ва Самарқанд аҳли ёрдами билан

Самарқандни забт этди. Шайбонийхон чекинди. Аммо бу галабанинг умри қисқа эди. Тез орада Шайбонийхон иккинчи бор Самарқандни эгаллади. Бобур Самарқандни тарк этиб, дашту саҳроларда дарбадар юришга мажбур бўлди. Чунки бу пайтда Андижонга султон Аҳмад Танбал ҳокимлик қилар эди. Бобур аро йўлда сарсон бўлиб қолган эди. Ниҳоят 9-10 йиллик саргардонликдан сўнг у Ҳиротни эгаллашга умид боғлади, чунки у ернинг шоҳи султон Ҳусайн Бойқаронинг кўмак беришига ишонарди. Лекин ҳукм сурган вазият туфайли Ҳиротга эмас, Кобулга юз бурди. У ернинг ҳукмдори Улуғхон - Бобурнинг амасиси вафот этган эди.

СИНОВЛАРДА ТОБЛАНГАН ИРОДА

1494 йилда Фарғонада тож кийганидан то 1504 йилда Кобулни забт этишигача ўтган 10 йиллик давр Бобур мирзо учун қийин кураш йиллари эди. Отамерос бўлган Фарғонадек кичиккина салтанат унинг шижоатию эҳтиёжлари учун кифоя эмасди. Ёш бўлишига қарамай бобоси Амир Темур каби доврўқ таратиб, ҳокимият юритиш орзусида эди, зиддиятларга тўла вазиятни ўзига мос келадиган ҳолга келтириш пайида эди. Аммо тажрибанинг камлиги, эътиқодли кўринган дўстларнинг хоинлиги, бекларнинг фитналари, яқинлари, ўғай укаси Жаҳонгир мирзонинг галамислиги сабабидан у ўз режаларини амалга ошира олмаётган эди. «Бобурнома»да ёзишича, у баъзан бундан тушкунликка тушиб, мулки Чин томон бош олиб кетишни ҳам ўйларди.

Синовларга тўла ўн йил Бобур мирзони тоблади. У сиёсат ва давлат учун бемаъни қонли урушлар ва фитналарни қоралайди. Фарғона ва Самарқандга қилган юришларида, албатта, ундан ҳам хатолар ўтган. Бунинг учун у озмунча надомат чекдими?! Ўкинч-афсус қанчалар азоб берганикин? Лекин хиёнат Бобурга ёт эди. «Бобурнома»да ёзади: «Бир сабоҳи Марғинондин Жаҳонгир мирзо Танбалдин айрилиб қочиб келди. Мен ҳаммомда эдим-ким, мирзо келди, кўруштим. Ушбу замон Шайх Боязид

ҳам изтироб била келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламоқ керак. Филвоқиъ ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилгайбиз» (6).

Ҳар қандай шароитда сотқинликдан юз ўгирган Бобурнинг шахсиятида собитқадамлик, қатъийлик ва кескинлик каби ижобий хислатлар Бобурнинг кейинги юришларида янада бўртиб кўринади. Бошидан кечирган аччиқ тажрибалар гўё унинг серқирра шахсини ҳар томондан ўткир алангасида тоблаб, соф олтинга айлантириб борарди.

Дарҳақиқат, унинг романтик табиати билан ҳақгўйлиги ўртасида кураш борарди. Шунингдек унинг диний қарашлари Бобурдаги очиқ кўнгиллик ва ҳур фикрга кўндаланг тушган эди. Аммо ундаги олийҳимматлик ва одабийликка ҳеч қачон путур етмади. Ҳамиша ўз шахси ва феъл-атворини устувор мувозанатда сақлай олди. Жуда танг аҳволга дучор келганда ҳам ҳаётсеварлик ва хушвақтлик уни тарк этмади. Бобур - шерга хос бу белги, яъни темир ирода ва қатъий ишонч ҳисси унинг бутун умри мобайнида тараққий этиб борди. Бу борада тарихчилар жуда кўп қизиқ воқеаларни тилга оладилар. «Бобурнома»да муаллифнинг ўзи ҳам жуда соддалик ва кўнгилчанлик билан бошидан кечирганларини сўзлаб, баъзи ҳақиқатларга ойдинлик киритган.

Шиддатли совуқ эди. Бобур ўз ғаними Шайбонийхон кетига тушган пайт. Шу қадар қаттиқ совуқ эдики, сипоҳийлардан уч нафари совқотиб ўлди. Хўжанд дарёсига яқин келганларида сувнинг юзини муз олганини кўрдилар. Шу жойдан кесиб ўтиш лозим эди. Табиийки, сипоҳийлар яхлаган сувни кўриб, талмовсираб қолдилар. Кечани дарёнинг бўйида ўтказдилар. Эрта тонгда сипоҳийлар ўтовдан чиқиб, анҳорда қулоч отиб сузаётган кишига кўзлари тушди. Ўша одам суюна-суюна қайта-қайта сувга шўнгирди. Яқинроқ бориб кўрдилар - бу уларнинг ҳукмдори Бобур эди. Чунончи, Бобур дарёни

кесиб ўтишни буюрганида сипо ҳийлардан биронтаси ҳеч иккиланмаган бўлса, ажабмас.

Яна шундай бир воқеа Қобулга яқин ерда рўй беради. Бобурнинг қўшинлари кучли қор бўронида қолади. Тун пайти эди. Қор шу қадар шиддат билан ёғардики, елка бўйи келган эди. Шу орада қўшин йўлдан адашди. Бу каби бўронларга учраган қанчадан-қанча ҳарбий қўшинлар ажал домига илинган эдилар. Беклардан бирининг тоғ ёнбағридаги горга кўзи тушди. Унга фақат бир неча кишигина сигиши мумкин эди. Улар Бобурдан шу горга кириб, ичида бироз тин олишини айтдилар. Шунда Бобур, мен гор ичида иссиқда фароғат қилиб ўтирсаму, эл машаққатда турса, қандай тоқат қиламан, деб жавоб берди.

«Бобурнома»да ёзади: «Бир форсий масал бор: «Марг боёрон сураст», яъни дўстлар билан келган ўлим тўйдир».

Бобур руҳининг тетиклиги ва ғайрат-шижоати хуссида тилга олишга арзигулик кўп воқеалар бор. Мен фақат биттасини мисол келтирмоқчиман:

Бир дафъа Бобур мирзо асосий ғаними Шайбонийхондан мағлуб келиб, ўзига хайрихоҳ кишилари билан Самарқанддан чекинади. Эгачиси Хонзода бегим ва буви сини худонинг раҳму карамига ишониб ташлаб кетишга мажбур бўлади. Ўзи билан бирга биронта асбоб-анжом ҳам олмади. Чангалзорларда сарсон-саргардон юрди. Очлик азоби, душман навкарларининг таъқибидан хавотирга тушди. Бобур ёзади:

«Сўғднинг улуг шохжуйларига қоронғу кечада урунуб, йўл итуруб юз ташвиш била тонг отқонда Хожа Дилдордин ўтуб, суннат вақтида Қорбуғ пуштасига йирмоштук. Қорбуғ пуштасининг шимолдин Худак кентининг оёғи била Илон Ўтини туслаб тебрадук. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук. Менинг отим ўтти. Анинг отининг қолгонини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврлди. Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ўшул замон кўпуб отландим,

вале ақлим охшомгача қарорига келмади. Бу кеч намози дигар Илон Ўтида гушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, ка-боб қилиб, отни лаҳза тиндуруб отландук» (8).

Ўз мулкидан, тахтидан, азиз ақраболаридан мосуво ҳукмдорнинг қийин дамларда ҳам от чоптириб кимўзди ўйнаши бу фақат Бобур каби жасур, дадил ва қатъий инсоннинггина шеvasи бўлиши мумкин.

ДИН ВА ДАРВИШЛАРГА ЭЪТИҚОД

Романтик одамнинг ҳаётида барқарорлик камроқ бўлади. Таъсирчанлик ва кескинлик характерининг бир бўлаги ҳисобланади. Лекин буларнинг иккиси одамнинг маданияти ва маънавияти даражасига ҳам боғлиқ бўлади. XV аср бутун дунёда дин ва диний курашлар устувор бўлган давр ҳисобланади. Аммо тарихий воқеаларнинг гувоҳлик беришича, Марказий Осиёда Ҳиндистон ёки Ғарбий Осиёдаги мамлакатлардаги каби диний қарашлар ўта ҳукмрон гоё бўлмаган. Мўгул бўлсин ёки ўзбек, ёки турк бўлсин, исломни қабул қилганига қарамай, улар фикр эркинлиги ҳисси билан бирлашган эдилар. Амир Темур, ундан кейинги темурийзода ҳукмдорлар исломий илмларнинг ривожига кўп эътибор қаратганлар. Лекин давлатни юритишдаги қонун-қоидалар ва уларни амалга оширишда шариятга ҳаминқадар йўл берилган эди.

Бобурнинг илк таълим-тарбиясида онаси Қутлуғ Нигор хоним ва бувиси Эсон Давлатбегимнинг катта ҳиссаси бўлган. Улар художўй бўлгани боис жуда тақводор, тоат-ибодатга берилган бўлганлар. Улардан ташқари ўша давр талабига кўра Бобурнинг мураббийлари ҳам диний таълимни бўшаштирмаганлар. Диний илмлар бобида унинг фаросати ва зийрак ақлига «Бобурнома»нинг жуда кўп жойларида гувоҳ бўламиз.

Бобурнинг отаси Умаршайх замонасининг машҳур нақшбандия тариқатига ихлос қўйган, Хожа Аҳрор тарбиясини олган киши эди. Бобур туғилганида унинг исмини Заҳриддин Муҳаммад Бобур деб Хожа Убайдуллоҳ

Ахрор қўйган экан. Бу пиру муршид ҳақида тарихчилар ёзадики, у Марказий Осиё ҳукмдорларининг бирлашишида катта ўрин тутган. Бобур ҳам умр бўйи пирининг мана шу хислатига тақлид қилди. Диний фикр-ўйлар унинг кўнглидан шундай жой олган эдики, у умрининг ярмини ҳалолликда, чин ихлос билан ўтказди. Тахминан 25 ёшгача у отаси, амакиси ва бошқа теурий шахзодалар қилган номаъқул ишларга яқин йўламади. Шаробга қайрилиб қарамади. Хералд Лемб ўз қахрамони ҳақида шундай ёзади: «Ҳали гўрлигидаёқ Бобур тақводорликда умримни ўтказаман, деб қатъий ният қилган эди. Чунончи ўзига шубҳали кўринган таомларни тановул қилмас, товоқ-қошиқларнинг озода тутилишига эътибор қиларди. Хуфтон намозини қанда қилмасди» (9). Бобурнинг сийратидаги раҳмдиллик, адлу инсоф ва бошқа фазилатлар-ку аввалдан бор эди, диний эътиқоди уларга янада сайқал берган бўлса, эҳтимол. Бу ҳақиқат «Бобурнома»да ўз ибтотини топган.

Самарқанд атрофида Бобурнинг кўшинлари ўрнашган жойда унинг бир неча навкарлари тожирларнинг молларини ўлжага олади. Бобур билиб қолиб, таланган ўлжаларни ўз эгаларига ҳеч нарсани қолдирмай қайтариб беришга мажбур қилади.

Хисравшоҳ Бобурнинг рақиби Шайбонийхоннинг шерикларидан эди. Бобурга зарба беришга уринган ҳам эди. Аммо бир куни у Шайбонийхондан тониб, Бобурдан мадад сўраб келади. Бобур унинг ҳаётини сақлаб қолади ва яна нимаики истаса, ўзи билан олиб кетишга ҳам изн беради. «Бобурнома»да ёзади: «Чун аҳл бўлиб эди, Хисравшоҳни ирода қилиб, фармон бўлдиким, элта олгонча нимасини элтгай. Уч-тўрт қатор хачир ва тевада бўлгон жавоҳир ва олтун, кумуш ва нафис нималарини юклаб элтти» (10).

Бобур дарвишларга алоҳида эътиқод қиларди. Уларнинг мазорларини ҳам азиз деб биларди. Кобулни фатҳ этгач, у Ҳиндистон томон отланганда Сулаймон тоғининг этагида Бобурнинг навкарлари бир авлиёнинг мазорига

яқинлашади. Ён-атрофига дафн этилганлар ҳам хосиятли кишилар ўтган бўлиши мумкин. У ерни ҳам Бобурнинг навкарлари вайрон қила бошладилар. Буни билган Бобур газабланди. «Бобурнома»да ёзишча, «Ҳиндлар бу мазорни мўтабар ҳисоблайдилар. Менинг кишиларим кўполлик содир этдилар. Мен улардан бирини қатл этиб, жасадини тилка-пора қилишга буюрдим, токи қолганларга ўрнак бўлсин деб».

Кобулга ҳоким бўлган даврида одам ўлдириш, вайронгарчилик ҳолатлари, албатта, рўй берган. Бир лашкарбошининг фармонига кўра бегуноҳлар ҳам ўлдирилган. Лекин булар аслида армияда маълум тартиб ва интизомни жорий қилиш ва мустаҳкамлаш учун, ўша замон шароити учун аҳамиятли бўлган. Аслида Бобур марҳаматли, шафқатли инсон бўлган. Жуда кўп ғанимлари ва исёнчиларнинг гуноҳидан ўтган. Унинг ўғай укалари Жаҳонгир мирзо ва Носир мирзолар душманлари билан тил бириктириб, фитна-фужур уюштирганлар. Аммо Бобур катта воҳани босиб олиб ғалаба қозонганида, энг аввало, ўз укаларини олдига чорлаб, катта-катта ер-сувларни бўлиб берди. Бу Бобурнинг бағри кенг, танти, ўз жигарларига оқибатли бўлгани билан бирга ниҳоятда самимий бўлганини яққол кўрсатади. Худди шу ҳақда Бобур «Бобурнома»да ёзади: «Тонгласи Фаррухзоднинг чаҳорбоғигаким, ўрду анда эди, келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзога бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклаб чиқар маҳалда, арктағи хизонадин бир қатор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзога иноят қилдим» (11).

Бобур мирзонинг газнавийлар ва ғурийлар каби молмулк, олтину зарга ҳирс қўймагани ҳақидаги бундай ибратли мисоллар Ҳинд диёрини забт этганидан кейинги ҳаётида ҳам кўп учрайди. Шу боис унинг қалбидаги бегуборлик ва некбинлик умрининг охириги лаҳзаларигача сақланиб қолди.

Дарҳақиқат, ислом ва бошқа мазҳабларнинг таълимотидаги асосий ғояга кўра одам комил инсон даражаси-

га интилиши керак. Одамларга хос олий инсоний қадриятларни қалбига, имонига мустаҳкам жо қилиши керак, сўзи аъмоллари ва ахлоқига тўғри келсин. Мунофиқлик, риёкорликдан йироқ юрсин. Инсон бошига келган ғам-мусибат, дардларига дардманд, одамга хос хатолар ва ноқис жиҳатларни кечирувчан бўлиши керак. Ислом реал ҳаётдаги муаммою кулфатларда ақл билан иш тутиб, ҳушёрлик билан бир қарорга келишни ва ниҳоят, ўзидаги хунук иллатлар ёки салбий ҳис-туйғулар, хусусан, жаҳл, ҳирс, ҳасад, хусумат каби иллатларнинг ўз дилидан ёки вужудидан жой олишига йўл қўймаслик, улардан сақланишни буюрган.

Ҳарбий урушлар ва истилолар пайтида қатлу ғорат, талон-тарож ўрта аср тарихига хос ҳолат эди. Аксари ҳолларда аскарлар тортиб олинган ўлжа ҳисобига кун кечирардилар. Аммо Бобур жангу жадал бўлмаган тинч вазиятда ўз жангчиларининг тинч аҳолини талаб ёки савдогарларнинг қарвонига ҳужум қилиб, уларнинг мол-мулкани тортиб олишига йўл қўймаган. Бунинг исботи сифатида биргина воқеани мисол келтиришим kifоя деб ўйлайман: «Қалотга етганда қалин Ҳиндустон савдогарлариким, Қалотга савдо қилғали келган экандурлар, қоча олмадилар, черик эли алар устиға-ўқ етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундоқ ёғилик маҳалда ёғи вилоятига келадурганни таламоқ керак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мунинг муқобаласида куллий-куллий фавоид тенгри таоло рўзи қилғусидур... Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима олилди» (12).

РОМАНТИК ХАЁЛЛАР ОҒУШИДА

1504 йилда Бобур мирзо Кобулнинг ҳоқими Муқимбек ва Аргунга зарба бергач, водий Бобурнинг тўлиқ тасарруфига ўтади. Шу воқеа натижаси ўлароқ Бобурнинг ҳаётидаги жангу жадаллар даври тугайди. Унинг ҳаёти янги босқичга киради. Қиргин урушлар ва ўлкалар

забтида ўтган давр ёшликнинг гайрат-шижоати, жўшиб турган орзу-мақсадлар билан маъмур бўлган бўлса, яна бир жиҳатдан бу давр Бобур учун мағлубият, ҳасрат-надоматлар даври ҳам бўлди. Лекин шуниси ҳам борки, айти шу йилларда кечирганлари унга давлат ва сиёсат ишларини олиб боришда бемисл сабоқ бўлди. Бу тажриба унинг олдиндаги оловли йўллардан ўтишини осон қилди. Аста-секин ҳаловатли кунлар яқинлаша борди. Ана энди Бобур оддий инсон бўлиб, бесару сомонликда ўтган умрига назар сола бошлади.

Ахир у нафақат илм-фан, ақлу идрок эгаси, балки соҳиби қалам ҳам эди. Ўз даврининг чигатоӣ туркийда қалам сурган машҳури замон носирӣ эди. Ҳаётсевар шоир эди. Ўзидан аввал ўтган ижодкорлар каби шеърӣятни қадрловчи, олиму фузалолар суҳбатидан баҳра олувчи қалб эгаси эди.

Бобур Қобулни эгаллаган пайтда Хуросон шоҳи Ҳусайн Бойқаро вафот этган эди. У Бобурнинг амакисӣ бўлган. Бойқаронинг ўғиллари тахт ворислари эди. Бобурнинг улар билан муносабати яхши эди. Улар Бобурни пойтахт Ҳиротга келишга ундадилар. 1506 йилнинг кузида Бобур Ҳиротга кириб боргач, бу водийнинг гўзаллигини кўриб, ҳайрон бўлиб қолади. Ундан-да кўпроқ у ёш ҳукмдорлар саройларининг салобати, ундаги ҳашам, даб-дабани кўриб, таъсирланади. Биринчи бор ҳукмдорларнинг, шаҳзодаларнинг қандай умргузаронлик қилишига шоҳид бўлади. Бобур мирзо «Бобурнома»да Ҳиротдаги шоҳ саройларидаги базми жамшидлар ва зиёфатларни қаламга олади. «(Менга берилган зиёфатдан сўнг) Абулмуҳсин мирзо вилоятига Марвга борди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойинга борди. Бадиуззамон ва Музаффар мирзо Ҳирига азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошрабат йўли била мен ҳам Ҳирига мутаважжих бўлдим.

Барча бегимлар, Поянда Султонбегим, менинг аммам Хадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаид мирзонинг қизлари амма бегимлар барча Султон Ҳусайн мирзонинг

мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдум. Аввал Поянда Султонбегим била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб ҳофизлар куръон ўқуғондин сўнг жанубий мадрасаким, Хадичабегимнинг уйини тикиб эдилар бордук. Хадичабегимнинг ошини торттилар. Ош тортилгондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдим, аввал манга Боғи Навда юрт тайин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳиридан чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон мирзога кўрунуш қилар эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади, Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўлтурур эди. Хадичабегим ҳам анда эди, Жаҳонгир мирзо менинг била борди, Хадичабегим қошида ош ва таом тортилгандин кейин Музаффар мирзо бизни Бобир мирзо солгон Тарабхона отлиқ иморатқа олиб борди.

Тарабхона боғчанинг ўртасида воқиб бўлибтур, икки ошёналиқ, вале ширингина имораттур, юқориғи ошёниди такаллуф кўпрак қилибтурлар. Бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюргондур. Шимолий сариға шаҳнишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юққори олди.

Мажлис қизиқти, чоғирлар бошка чиқти, бу хаёлда эдиларким манга ичиргайлар, мен агарчи бу чоққача нашъа бўлгунча чоғир иртиқоб қилмайдур эдим, мастлиқ ва сархушлиқ кайфияти ва ҳолатини камоҳаққуху билмайдур эдим. Хотирға кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳиридек ораста шаҳриға келиб турбизким, ҳоло ич-

масам қачон ичармен деб, ичмакка азм қилдим ва бу во-
дийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирға кечтиким, Бадиуззамон мирзо оғадур,
анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин
ва инисининг уйида ичсам, хотирига нима келгай деб, бу
тараддудимни айттим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта
чоғир таклифи қилмадилар. Муқаррар андоқ бўлдимки,
Бадиуззамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда
бўлгонда иккала мирзонинг таклифи била ичилгай.

Мажлисда нағма аҳлидин Ҳофиз Ҳожи эди, Жало-
лиддин Маҳмуд нойи эди. Ғулом Шодининг иниси Шоди
бача эди. Чанг чолур эди, Ҳофиз Ҳожи хўб ўқур эди,
Ҳири эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир
мирзонинг бир хонандаси бор эди, Миржон отлиқ, Са-
марқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди.
Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким, ўқугай,
ғариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли
пурзарофат тирилур эл.

Намоз шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо
солгон янги қишлоқи уйга келдук. Ушбу уйга келганда
охир мастлиғларда Юсуф Али кўкалдош кўпуб раққослик
қилди. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ
отлиқ қуллари бор эди, мастлиқ маҳалларда бир пора
бемаза гарм-хўлуқлар қилдилар.

Кечгача гарм суҳбат эди, мажлис тарқади. Мен бу
оқшом ушбу уйда-ўқ бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур
хабарини эшитиб, мирзоларга насиҳат йусунлуқ қаттиқ-
қаттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом бартараф
қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмон-
дорлигини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада
мажлис тартиб қилиб, мени тилади. Бизнинг баъзи ички-
ларни ва йигитларни ҳам тиладилар, менинг
ёвуқтагиларим менинг жиҳатимдан ича олмаслар эди.
Агар ичарлари ҳам бўлса, бир ой-қирқ кунда эшик-элини
боглаб юз дағдаға била ичарлар эди. Агарчи мендин
суҳбаттағи кишига рухсати ом бўлгон йусунлиқ бўлуб

эди, не жиҳаттинким, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг суҳбати эди. Бу суҳбатта менинг олимга қоз кабоби кўйдилар, чун қуш бузмоғини ва тўрғамоғини қилгон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиуззамон мирзо дедиким, нега майл қилмассиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурмен. Филҳол Бадиуззамон менинг олимдаги қозни бузуб, тўрғаб, олимда кўюр. Бадиуззамон мирзо охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар, бир чоркаб, бир тупчоқ манга берди.

Йигирма кунким, Ҳирида эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим» (13).

Гарчанд Бобур Ҳиротдаги шоҳлар зиёфатларида май нўш этишдан парҳез қилганини ёзган бўлса-да, аммо Бобурнинг биографи Лейн Пулнинг даъвосича, Бобур айна шу сафарида биринчи бор шароб таъмини тотган.

Нима бўлганда ҳам Бобурнинг ўзи ана шу кайфу сафоларда биринчи марта унинг кўнгли май ичишга роғиб бўлганини эътироф этган. Бу сафарнинг яна бир қизиқ жойи бор, у ҳам бўлса, Бобур мирзога кўнгил кўйган қиз воқеаси. Ҳолбуки, Бобур «Бобурнома»да бу ҳақда жуда мухтасар, бироз тортиниб сўзлайди:

«Султон Аҳмад мирзонинг кичик қизи Маъсума Султонбегимни, онаси Ҳабиба Султонбегим бу фатаратлардин бурунроқ Хуросон олиб келгон экандур, бир кун мен окамни кўра келганда онаси била келиб, мени кўрди. Кўргач-ўқ менга хили майл пайдо бўлди. Маҳфий кишилар бориб, окам била янга била, Поянда Султонбегимни оқа дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни янга дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдимким, менинг кейинимча, янга қизини олиб Кобулга келгай» (14).

Асли Маъсума Бобур мирзонинг биринчи хотини Ойшанинг синглиси бўлган. Ойшадан Бобур бир қиз кўрган эди. Мен бу ҳақда юқорида айтган эдим. У сал ўтмай қазо қилган. Ойшанинг ўзи Бобурнинг кўнгилсиз бўлганидан изтироб чекиб, онасининг олдига, Самарқандга кетиб қолган эди. Хералд Лембнинг ёзишича, Маъсума Бобурга ошиқ бўлиб қолган. Ҳиротдаги учрашувлар кўнгилдаги

ишқ учқунини алангалатиб юборган. Кейинроқ ваъдага кўра Бобур уни никоҳига олган. У билан хурсандчилик-мамнуниятда кун кечирган. Аммо тақдир унга вафо қилмаган экан, бир қизни дунёга келтиргач, ҳаётдан кўз юмади. Қизча омон қолади. Бобур Маъсуманинг хотирасига қизчага унинг исмини берди. Фарзандига доимо меҳру оқибатда бўлди.

Кўп ўтмай онасининг қистови туфайли амакиваччаси Зийнат Султонбегимга уйланади. Бу никоҳни ҳам худо кўп кўрган экан, бироз ўтмай чечак тошиб, Султонбегим дунёдан кўз юмади.

ИШРАТ УЙИН ОБОД ҚИЛ

Бобур жуда довурак, жасур инсон бўлган. Аммо хассос ва эҳтиросли ҳам эди. Даврон ғаму ғуссасидан, тақдир зарбаларидан қаттиқ фарёд чеккан. Мана шу алам-ситамларда, шодмон кунларда шерик бўлгувчи маъшу қалари ва дўсту ёрларидан айри тушгани уни ўртайди. «Бобурнома»нинг жуда кўп жойларида шуни сезиш мумкинки, Бобур ўзини аксари ҳолларда жуда ғариб, мискин ҳис қилган. Ғам-андух, тушкунлик кайфияти уни ич-ичидан эзарди. Кунлардан бир куни Бобур навбатдаги ҳарбий юришдан қайтгач, шу нарса маълум бўладики, унинг укаси Носир мирзо бошқа беклар билан тил бириктириб, алоҳида ҳокимият ўрнатмоқчи (Бу ҳаракат бостирилган). 1511 йилда Эрон шоҳи Исмоил Бобурни Самарқандни иккинчи марта босиб олишга ундаган. Оқибатда Шоҳ Исмоил билан иснод келтирадиган сулҳ тузишга тўғри келган, яъни Бобур суннийликдан воз кечиб, шиа мазҳабига ўтишга мажбур бўлган. Бундан Самарқанд ва Қобул водийсидаги минглаб маслакдош дўстлари дилабгор бўлганлар. Ундан кейин Бухоро яқинида душмани Шайбонийхоннинг жияни Убайдулла унинг кўшинларига зарба беради. У жуда ёмон аҳволда Қобулга қайтиб келади. Қиссадан ҳисса шуки, инсонни

чорасиз қилиб қўядиган бу ҳасратли воқеалар Бобурнинг ҳаётида туб бурилиш ясайди.

Бу даврга хос воқеалар «Бобурнома»да йўқ. Хералд Лемб «Тарихи Рашидий» ва бошқа манбаларга таяниб, шундай ёзади: «Бухорода душманга енгилиб, умидлари пучга чиқиб қайтиб келаётган Бобур келажаги ҳақида ҳам ўйламасди. Майхўрликка берилди. Жангда мағлуб бўлгани, Самарқандда аҳли мамлакатнинг ундан юз ўгириши, ўша бедин Сафавийга хушомадгўйлик қилади, деган таъналар сабаб Бобурнинг ўзидан ҳам ихлоси қайтиб, ҳаётидан нафратлана бошлади» (15).

Энди Фарғона ё Самарқанд томон қадам босиб, у ерда ҳокимият ўрнагиш фикри Бобурнинг кўнглидан бутунлай узоқлашди. Ўз орзуларини амалга ошириш учун Шарққа - Ҳиндистонга юз бурди ва катта ҳарбий юришлар тадоригини кўра бошлади.

Иккинчи томондан, мағлубият, чорасизлик, хўрлик ҳиссидан қутулиш учун шеърхонлик, куй-қўшиқ билан йўғрилган зиёфатларни уюштирди. Ҳарбий юришлар пайтида ҳам шеър битди. Энди у енгилган қабила, элатларнинг навжувон қизларини ўз ҳарамига келтира бошлади. Бу ўша 20-22 ёшигача аёллар ҳуснининг сирри-синоатидан ўзини олиб қочган Бобур эди.

Бобур учинчи бор Ҳиндистонга ҳамла қилганида Савод водийсига борди. У ерда Юсуф зай қабиласини ўзига бўйсундирди. Роса айшу ишратда машғул бўлди. Мухаррамнинг учинчи куни - ашура кунида ҳам май ичишдан тортинмади. Ёзади:

«Мухаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажур қалъасига бориб, Хожа Калоннинг уида шурб мажлиси бўлди. Кеча анда бўлуб, отланиб, ўрдуга келдим. Чандовал руди ёқасига туштук. Бажур била Чандовал орасидағи тоғни овладук. Бу тоғнинг бугу, марали қопқора ранглик бўладур. Ушбу кун яна бир сариқ қуш тушти, ул дағи қора эди» (16).

Ўша кунги кундаликларида ёзилишича, ўша ерда бир супа қурдириб бўлганида Юсуф зай ҳозир бўлади.

Бобурнинг саройида Афғон бегим исми канизак бор эди. У Бобурга жуда суюкли эди. Асл исми Муборака бўлиб, у патҳан қабиласидан эди. Унга Бобурнинг муҳаббати ҳақида ғарб тарихчилари қизиқарли воқеани баён қиладилар. Воқеа шуки, Бобур қабиланинг сардори Малик Аҳмаддан қаттиқ норизо эди. Уни қатлга ҳукм этганди. Бир куни одатига кўра қabila бошлигининг ҳовлиси ён-атрофида қаландар қиёфасига кириб, айла-ниб юрган эди, унинг кўзи Муборака бегимга тушади. Унинг тенгсиз хуснини кўриб, ҳайратда қолади. Муборака бегим ўз ходимаси орқали дарвишга емиш жўнатади. Бобур уни сақлаб қўяди. Кейин патҳан гўзалига уйланиш мақсадида мактуб жўнатади. Бир неча рад жавобидан сўнг қabila бошлиғи тўйга розилик беради. Катта дабдаба билан тўй ўтади. Тўйнинг биринчи тунидаёқ Муборака бегим зийраклик билан иш тутайди - Юсуф зай қабиласи сардорларининг гуноҳидан ўтишини сўрайди. Бобурнинг айнаи шу рафиқаси унинг вафотидан 9 йил кейин Шершоҳ ҳукмронлиги даврида Кобулдан Аграга келиб, эрининг жасадини яширинча Кобулга олиб кетиб, Боғи Бобурга дафи эттирган.

Вақт ўтган сайин Бобур кўнгилхушликка берилади. Майхўрликни одат қилади. Шеърларининг кўп жойларида шайх ва зоҳидларнинг зуҳд ва тақвosi, қолаверса, тоқнинг «қизи»дан маҳрумлигига ишора қилиб, ҳажв қилади. Бир базмда Бобурнинг дўстлари бир сўфийсифат кишига май ичирадилар. Муслмон жамиятида ўрта асрларда, ундан кейин ҳам бирон муслмон ҳукмдорининг ўз кундаликларида майхўрлик қилиб, кўнгил очганлигини ёзиши ўша давр учун хос эмасди. Лекин Бобур риёмунофиқликдан ҳазар қиларди, бетакаллуф, тўғрисиўзлик билан май ичганини ёзади:

«Неча кунким, анда эдук, ичар кунлари аксар ичилди ва ичмас кунлари маъжун суҳбати эди. Ҳумоюн мийоддан кўп кейин қолган жиҳатидин дурушт хатлар битиб, қаттиқ хитоблар йиборилди.

Якшанба куни сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди.

Ўшул душанба оқшоми-ўқ кўчуб, Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солгон янги боққа тушулди.

Чаҳоршанба куни андин кўчуб, жолаға кириб, Қўшгунбазгача чоғир ичиб бориб, Қўшгунбаздин чиқиб, ўрдуға тушулди.

Жолада шеър айтур эл хейли бор эди. Мисли, Шайх Абул Важд ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон ва Турдибек Хоксор, яна баъзилар ҳам бор эди. Сухбатта Муҳаммад Солиҳнинг бу байти мазкур бўлдиким:

Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас,

Маҳбуби ҳар ишвагареро чи кунад кас.

(Таржимаси: Ноз-карашма қилгучининг муҳаббатини
не қилсин киши,

Сен бўлган жойда ўзгани не қилсин киши).

Дедукким, бу гўшада айтсунлар. Таъби назми бор эл айтмоқ маҳомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хейли мутояба қилилур эди, ҳазл тариқи била бу байт бадиҳада хотирға келди:

Монанди ту мадҳушу кареро чи кунад кас,

Ҳар гавкуну мода хареро чи кунад кас.

(Таржимаси: Сенга ўхшаш беҳуш карни

не қилсин киши,

Хўкиз монанд ва урғочи эшакни не қилсин киши).

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳарне хотирға етса эди, мутояба тариқи била гоҳи манзум бўлур эди... Ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларға харж қилғай... Андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидин торик ва тоиб эрдим». (17)

Ҳиндистонга тўртинчи марта ҳамла қилганида Бобур май ичишининг ўзгача тусдаги йиғинларини уюштирарди. Бу пайтда Бобур ўз кузатишларини мунтазам қоғозга тушираётган пайт эди. Ҳар бир йиғинни тафсилоти билан қаламга олган. Шундан аниқ кўринадики, майхўрлик

қилганига қарамай у ҳушини йўқотар даражада бадмаст бўлган эмас:

«Якшанба куни эшик устидаги кичкина суратхонада суҳбат эди бовужудким, торғина ҳужра эди, аҳли мажлис ўн олти киши эдилар.

Душанба куни хазон сайрига Исталифга борилди. Буқун маъжун иртиқоб қилилиб эди. Бу кеча ёмғир бисёр ёғди. Менинг била келган беклар ва ичкилар аксар менинг чодиримғаким, Боғи Калоннинг ичида тикилиб эди, кирдилар. Тонгласи ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Оқшомгача ичилди. Сабоҳи сабуҳий қилдук. Маст бўлуб ухлаб, намоз пешин Исталифдан отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намози дигар бўла Беҳзодийга келдук. Хазонлар асру хуб бўлуб эди. Хазон сайр асносида чоғирга мойил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру хуб бўлуб эди, хазон бўлгон дарахтларнинг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намози ҳуфтангача ўшул ерда-ўқ суҳбат эди. Мулло Маҳмуд Халифа келди. Ани ҳам суҳбатга чорладук. Абдулло хили маст эди, Халифа тарафидин бир сўз чиқти. Мулло Маҳмудтин гофил бу мисраъни ўқудуқим:

*Бар ҳарки бингари баҳамин доғ мубтал аст,
(Кимга қарасанг, шу дардга мубталодир).*

Абдулло ҳазл тариқи била бу мисраъни ўқуғон жиҳатидин тааррузлар қилди. Абдулло воқиф бўлиб, изтироблар қилиб, хили ширин гуфту гўлар қилди.

Ойнинг ўн олтисида Боғи Бинафшада маъжун еб, баъзи махсуслар била кемага кирилди. Ойнинг ўн секкизида Турдибек Хоксорнинг коризиға келдик. Турдибек хабар топиб, изтироб била югуриб чиқти. Турдибекнинг қаллошдиғи маълум эди. Ўзум била юз шоҳрухий олиб бориб эдим, Турдибекка бердим, дедимки, чоғир ва асбоб тайёр қилгилким, Турдибек чоғир учун Беҳзодий сари борди.

Бир пос бор эдиким, Турдибек бир кўза чоғир келтурди. Турдибек чоғирни келтурурда Муҳаммад Қосим барлос ва Шоҳзода воқиф бўлубтурлар. Мендин холи

зиҳн Турдибек сўнгича яёқ келдилар, суҳбатга чорладук. Турдибек дедиким, Хулхул знаганинг армони борким, сизнинг била чоғир ичгай. Мен дедиким, суҳбатга тиланг. Шоҳи деган қаландар била яна бир коризлиқ рубобийни ҳам суҳбатга чорладук. Намози шомғача коризнинг орқасидаги баландида ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдибекнинг уйига келиб, шамъ ёруғида кеч намоз хуфтангача ичтим» (18).

Худди шу сафар, ва айниқса, Ҳиндистонда барсат, яъни ёмғир ойидек кишини сархуш қилиб қўювчи мавсумда майхўрлик қилишнинг бу кайфиятини бир тингланг:

«Бу уч-тўрт кунким бу боғда эдук, бори ўрду эли ифрот била анор едилар. Душанба куни боғдин кўчтук. Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жигдалиқ тушулди. Намози шомга яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичкилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг ҳоҳарзодаси Гадоийи Муҳаммад хили шалойинлиқ қилди. Маст бўлгонда менинг ёнимдаги такияга таянди. Гадоийи тоғойи мажлисдин кўтариб чиқарди.

Офтоб ёйила Боғи Бинафшага бориб, ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйқулаб, намоз пешин яна ичилди. Ушбу намоз пешин суҳбатида Тенгриқулибек ва Маҳдиғаким, мундин бурун суҳбатга чоғир берилмайдур эди, чоғир бердим» (19).

Ҳиндистонга қараб бостириб келаётган кунлардан бирида Бобурга ўғил кўрганлиги хабарини берадилар. Ҳиндистон номига боғлаб унга Ҳиндол деб исм беради. Шу муносабат билан у бир базм уюштиради. Ёзади: «Намози дигаргача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлиғидин мутанаффир бўлиб, бу юздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул ичидагилар маъжун еганимизни билмадилар, арақ ўқ ичтилар деб хаёл қилдилар. Кемадин намоз хуфтанда отланиб, кеч ўрдуга келдук. Муҳаммадий ва Гадоийи била мени арақ ичадургон хаёл қилиб арақ кўзасининг от устида навбат била кўтаришиб, кириб келдилар. Сўнгра маълум қилдиларким, суҳбат ўзгача эмиш ва кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний

ва жамий чоғирмаст. Чун ҳаргиз маъжун суҳбати била чоғир суҳбати рост келмас, бисёр мунфаил бўлдилар. Мен дедимким, суҳбатни барҳам урманг, арақ ичарга кўнгулли киши арақ ичсун, маъжун ерга кўнгулли киши маъжун есун. Оз фурсатда масти лоякил қилдилар. Шалойинлиқ хили бўлди. Суҳбат бемаза бўлди» (20).

Бобур Кобулда ўзи ёқтирган кўхистоний мусаллас учун тўқ қизил тоғ жинсидан бир ҳовуз қурдиради. Ёз ойларининг сўлим кечаларида хонандаю созандаларни чорларди. Шу ҳовузнинг чеккасига Бобур бир байтни ёздиради:

*Нў рузу нў баҳору мэй дэлбарэ хўш аст,
Бобур бэ зйш куш кэ олам дўборэ нист.*

Бу мазмундаги ғазал ва рубоийлар Бобурнинг девонида кўплаб учрайди. Форсий ва туркий шеърят анъаналари ҳақида сўз юритиб, бу шеърят шоирлар ҳаётидаги ҳақиқий воқеликни акс эттирган, деб айтиш мушкул. Аммо Бобур ижодиёти ҳақида бундай иккиланишга ўрин йўқ. Шаробу шеър базмлари унинг романтик ҳаётидаги асосий ўринни эгаллаган эди.

Гулбаданбегим «Хумоюннома»да ёзишича, Панипатни олгандан кейин Аграга кириб келгач, Бобур Агра ва унинг чор-атрофида бир неча муҳташам иморатлар бунёд эттирган. Уларнинг орасида у Дхулпурда 7 қадам кенглигидаги мрамрдан қурдирган ҳовуз ҳам бор эди. Бобур уни шароб билан тўлдиришни буюрган. Аммо Рана Санга билан бўлган жангда у энди шаробни оғзига олмасликка онт ичган эди. Шунинг учун кейинчалик ҳовузни май ўрнига жавҳарлиму билан тўлдиради. У сабуҳий каби майхўрларнинг кайфини тарқатар экан. Бунинг ўзига яраша хосияти ҳам бор экан. Гулбаданбегимнинг ёзишича, (бу нарса «Бобурнома»да ҳам бор) Канвоҳа жангида Бобур май ичишни тарк қилади. Бошқа наша қилувчи моддаларни эмас. Гулбаданнинг ёзишича, Бобурнинг 47 йилгина умр кўриб, жавонмарг бўлишининг асл сабаби ҳам юқоридаги «дори»ларни ҳаддан зиёд истеъмол қилгани

бўлган. Майпарастиликка ишора қилиб ёзган шеърларини бир эслайлик:

*Келди рамазону мен тақи бодапараст,
Ийд ўлдию зикри май қилурмен пайваст,
Не рўзаю не намоз йиллар, ойлар;
Тун-кун маю маъжун била девонаю маст.*

*Озор ила неча гуфтуғу қилгайсиз?
Озурда бўлурни жустужу қилгайсиз,
Мунчаки, кўнгулларга етишти озор,
Май бирла магарки шустушў қилгайсиз?*

Бобур 1529 йилда Кобулга кетган дўсти Хожа Калонга бир мактуб йўллаб: «Тунги кўриқчим Абдуллога ёздим - тавба аталмиш яшил боққа келиб ҳам кўнгил ташналик саҳросини кўмсаб беқарор бўлмоқда. Қитъа:

*Май таркини қилгали паришондурмен,
Билмон қилур ишимнию ҳайрондурмен.
Эл барча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.*

Бу қитъа бир йил аввал ёзилган эди. Тавба қилганимдан сўнг икки йилгача май тортилган базмларга дил тортар эди. Худога шукурлар бўлсинким, бу йил бу ёмон ҳаёл кўнгилдан даф бўлди. Ҳойнаҳой, бу ҳазрат Хожа (Аҳрор)га «Волидийа»ни назм қилганимнинг баракатидан-дир. Сен ҳам нега майни тарк этмайсан?» (21).

ДУНЁВИЙ ВА ИНСОНИЙ ҲУСН ШАЙДОСИ

Агар мендан Бобур мирзо шахсиятининг энг ёрқин ва яққол кўзга ташланадиган хусусияти нима деб сўрасалар, унинг жавоби - битта. У ҳам бўлса, ҳусн-парастиликдир. Ҳайратланарлисиз шундаки, ҳуснга мойил бўлиш ҳисси унинг вужудида болалигидан ёши улгайгунга қадар унинг ҳақиқатгўйлиги бағрида ўсиб улгайди. Акса-

ри ҳолларда бундай бўлмайди. Айниқса, у яшаб, ижод этган XV-XVI асрларда.

Бу шундай давр эдики, тасаввуф, илоҳиёт ва диний тасаввурлар ҳар тарафдан шоирлар, умуман ижодкорларнинг фикрига соя солиб турарди. Шу тариқа ахлоқий чекланишлар инсоний ҳусн мойиллигига ҳам кўпинча манфий таъсир кўрсатарди. Бобур шу заминда ниш уриб, пайдо бўладиган фоний, аммо тенгсиз ҳусн мўъжизаларини наботот, ҳайвонот, инсон ва бошқа қиёфада ўз кўзи билан кўрди ва энтикди. Шунинг учун ҳам Бобур тасвирий санъат, адабиёт, шеърят, кўркам иморатлар ва хушманзара боғ-роғларнинг ҳусни-тароватига ошиқ бўлган.

Бундай ҳусннинг юз хил жилвасига Бобурнинг шайдолиги содда, жўн, бир ёқлама эмасди. Ҳақиқат шуки, табиат ва инсон ҳуснининг оддий кўринишлари ҳам унинг вужудида жуда нозик ва латиф ҳиссиёт ҳамда кайфиятни уйғотарди. Профессор Шакил ур-Раҳмон бир мақоласида Бобур мирзонинг кундаликларига таянган ҳолда ҳаққоний ёзган эди: «Бобур табиатнинг кичик-кичик, мўъжаз ҳақиқатларини кенг кўрарди, мўъжазгина жилони кенг масшабда кўрарди ва ҳис эта оларди. Шу орқали бир ижодкор, санъаткор сифатида эстетик завқ олар, бундан кўнгли ором топарди. Баҳорда боғларга қарар, ҳар бир очилган гунчанинг шакли ва рангига назар соларди. Худо билсин, қанча-қанча рангларни тилга олади. Ҳазон пайти дарахтлар япрогига интилади, унинг яшил, сариқ, қизғиш ранги билан суҳбат қуради...

Диққатни тортадиган нарса шуки, Бобурнинг баён қилиш услуби лол қолдиради кишини. Ҳуснни таърифлаганда унинг ҳиссиётлари ҳам турли рангда товланади. Бир дардли дил эгаси сифатида у чирой, ҳуснга назар солади. Ўт ичида қолган лашкаргоҳни кўриб, зимистон денгиз узра милт-милт қилаётган юлдузларнинг акси тushаётгандек, дейди. Энг қийин вазиятларда ҳам шоирона табиати уйғоқ, бедор турди. Бирон очилган гулни кўрса, ўз ташвишларини унутиб, унинг ҳуснини баён этишга тутинад» (22).

Табиатнинг мислсиз гўзалликларига Бобурнинг шай-долиги хусусида беҳисоб мисоллар бор. Фаргона водийси, Кобул водийси, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий тоғли ерлари, икки дарё оралигидаги ям-яшил майдонлар, буларнинг бепарво хусни Бобурнинг тафаккурини беҳаловат қилади. Бир манзарага эътибор қилайлик:

«Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг оралигида икки парча ҳамвор дашт воқия бўлибтур. Бирини Тозиён дерлар, яна бирини Дашти Шай. Бу доманада ранго-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки-ўттуз уч навъ гайри муқаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андақ қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук».

«Боғи сафо»нинг таъмир этилишини эшитинг:

«Андин эрта кўчуб, намози пешин Калдақхорга келиб туштук. Атроф ва навоҳида қалин ҳавидзор эди... Бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуг кўлдур, атрофдаги тоғлардин ёмғур сувлари йиғилиб, бу кўл бўлубдур, гирдо гирди уч курўқга ёвушгай. Шимолида яхши ўланг воқия бўлибтур, ғарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларгаким, бу кўлга мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим. Боғи Сафога мавсум, хили хушҳаво ва босафо ер воқия бўлибдур» (23).

Бобурнинг талантли носир бўлганини яхши биламиз, аммо унинг воқеликнинг тасвир воситаларини бунчалик чуқур эгаллагани кишини ҳайратга солади. У ўзи билган кишиларнинг қиёфасини бир неча сўздаёқ тасвирлаб, асосий моҳиятини очиб берадики, бу ўқувчининг ёдидан чиқмай туради. Тасвир пайтида кишининг яхши томонларини ифода этиб туриб, шу билан бирга унинг камчиликларини ҳам ойнадек равшан тасвирлайди, шу орқали объект ва воқеалар комплексининг яхлит картинасини ярата олган. Аниқ, ихчам жумлалар орқали жонли образни ўқувчи кўз олдига шакллантириб беради. Сайидим Али дарбоннинг вафоти хусусида ёзади:

«Ҳеч кимга онча риоят қилмайдур эдим, Жаҳонгир Мирзо Ғазнини ташлаб чиққанда Ғазнини Сайидимга бе-

рилиб эди. Ўзининг қайн иниси Дўст Ангу шайхни Ғазнига қўйуб, ўзи черикка келиб эди. Филвоқий Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу икки кишидинким, Сайидим Али дарбон била Муҳиб Али қўрчи бўлғай, яхшироқ киши йўқ эди. Сайидим яхши ахлоқ ва атворлиқ киши эди. Қиличга мардона киши эди. Уйида бемажлис ва бесухбат эмас эди, хили саховати бор эди, ажаб кифоялиқ ва сомонлиқ киши эди, зарофат ва латофати рангин, ихтилот ва ҳикояти ширин хушхулқ ва ҳарроф ва ҳаззол киши эди, айби бу эдиким, гузаро фосиқ ва муглим эди, мазҳабида инҳирофи бор экандур. Бир нима мунофиқ шеvaroқ эди. Баъзи нифоқини ҳазлга ҳамл қилурлар эди, вале бечизе эмас экандур. Бадиуззамон мирзо Ҳирини Шайбоққа олдуруб келганда, мирзо била Шохбекнинг орасида нифоқ омиз сўз айтқон учун ўлтуруб, Ҳирманд суйиқа ташлатур» (24).

Бобур мирзо мусиқа, мусаввирлик, меъморчилик санъати ва шеърсуханлик бобида таълим олмаган бўлсада, аммо худо унга юксак дид ва таъб ато этган эди. Кўрган-кечирганлари, қилган мутолаалари самараси ўлароқ у ўзидаги бу худодод неъматларни парвариш қиларди. Барча санъатлар, ҳатто аруз ва балогат илмида ҳам шундай салоҳиятга эга эдики, улар ҳақида ҳам ўз фикрмулоҳазаларини комил ишонч ва танқидий кўз билан баён этган. Ўзбек тарихчи олими И.Ҳошимов ёзади: «Бобур мусиқага онд ёзган китоби ҳозирги давр асарларидан ҳам мукамалроқдир. Унинг ўзи ҳам куй басталаб турарди» (25).

Ҳирот ҳукмдори Султон Ҳусайн мирзо Бойқаро саройига машҳур олимлар билан бирга ҳар соҳанинг билимдонлари жам бўлган эдилар. Бобур улардан айримлари хусусида самимий ва очикчасига ўз таассуротларини шундай баён этган:

«Бу жамъининг сарома ва сардафтери Мавлоно Абдурахмон Жомий эди. Яна Шайхим Сухайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалойир эдиким, отлари сифатлари Султон Ҳусайн мирзонинг беклари ва ичкилари чарга-

сида мазкур ва мастур бўлди. Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ за ҳолдин бебахрадур. Ғазалдин ўзга навъ шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борганимда мулозамат қилиб эди.

Яна Биноий эди. Ҳириликтур, отаси устод Муҳаммад Сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бурунлар мусиқийдан беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек танъ қилур экандур. Бир йил мирзо Марвға қишлай борғанда - Алишербек ҳам борур. Ул қиш мусиқий машқ қилур. Ёз мирзо Ҳири келганда савт ва нақш ўтқарур. Алишербек таажуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангға мавсум. Бу тўққуз рангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур.

Алишербекка хили мутаарриз экан. Бу жиҳаттин хили жафолар тортти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонға Яъқуббек қошиға борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Яъқуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай Ҳирига келди. Ҳануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будирким бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)ға тегар, Алишербек мутояба била дерки, «Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг орқасига тегеди», Биноий дерким, «Йиғсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегеди».

Яна Оҳий эди, ғазални тавре айтур эди, сўнгралар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди, соҳиб девондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, ғазаллари бор, Шайбонийхон қошиға келиб эди, филжумла риоят қилиб эди. Агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур, шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий битибдур. «Рамали мусаддаси маҳбун» вазнидадур. Бисёр суст.

Яна, Шоҳ Ҳусайн Комий эди, мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалгўйдур, ғолибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бир маснавийси бор, бисёр харобтур. Бисёр қавий ҳофизаси эмиш, ўттуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Аруз ва қофия ва шеър илмига хили мустаҳзардур.

Хушнавислардин агарчи киши хили бор эди, вале борининг саромади насх таълиқда. Султон Али Машҳадий эди, Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди.

Мусаввирлардин Беҳзод ва Шоҳ Музаффар мусаввирлик ишени бисёр нозук қилди. Аҳли нағмадин қонунни Ҳожа Абдулло Марворийча киши чолмас эди.

Яна Кул Муҳаммад Удий эди, ғижожакни ҳам хуб чолур эди. Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва хуб пешрав боғлагон эмастур.

Яна Шайхий Нойи эди, удни ва ғижожакни ҳам хуб чолур экандур. Бир навбат Бадиуззамон мирзонинг суҳбатида бир ишни найдин хуб чиқарур, Кул Муҳаммад ғижожакта ул ишни чиқара олмас.

Яна Шоҳқулий ғижожакий эди, Ироқийдур. Хуросонга келиб, соз машқ қилиб, тараққий қилди.

Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалик чолиб, мазалик нималар айтур эди. Айби бу здики, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрурким, суҳбатда-ўқ гарданидан урурлар» (26).

Бобур лирикасининг катта қисми ҳусн ва ишқ лавҳаларидан иборат. Унинг бир томонида висол онларидан шодмонлик ва ҳаяжон турса, иккинчи томонида маъшуқа васлига эриша олмаган ошиқ юракнинг алам-ситамини кузатамиз. Буларнинг ҳар иккиси шоирнинг жўшқин ҳиссиётларининг кўзгусидир. Юқорида айтиб ўтган эдик, аёллар ҳуснининг жозибаси, ғамзау адоларига мойиллик ҳисси Бобурда Кобулни фатҳ этгандан кейин туғилди. Май нўш этишнинг сирли лаззатларига ҳам худди ўша даврда ошно бўлган эди. Баъзан шундай туюладики, гўё Бобур шу икки машғулот орқали ғариблик ва нотинч турмушидан қутилиш чорасини излаётгандай. Унинг саройида 96 канизак бўлган, деб ёзадилар. Буларнинг ора-

сида унинг рафиқаси бўлганлари ҳам бордир. Булар - Моҳим бегим, Зийнат бегим, Дилдор бегим ва Оғача бегим унинг суюкли хотинлари бўлган. Улар теурийлар наслидан эди. Айримлари қариндош ҳам эди. Аммо канизаклар кўпчиликини ташкил этарди. Муборака бегимни у росмана севган. Кейинчалик ҳарбий юришлар замонидан ундан айрилиқ ҳисси Бобурни ҳамиша ўртаб турар, унинг ҳажрида ўтли мисралар битар эди.

Бобур гарчанд «Бобурнома»да аёллар ҳуснидан завқ олганини кам ёзган бўлса-да, баъзи маълумотлардан унинг Аграда 4 йил муқим бўлган чогида ҳам уни оҳанрабодек ўзига тортиб турганлигини кўриш мумкин.

Эрон шоҳи Тухмасп 1526 йили Бобурга Гулнор ва Норгул исмли икки сиймтан бокира қизларни туҳфа қилиб жўнатади. Улар шоҳ саройида яшардилар ва Бобурнинг катта рафиқаси Моҳимнинг кўз-қулоқ бўлишига қарамай улардан бири тун кечалар Бобурга бир кўриниш бериб қўйишни ҳеч ёддан чиқармас эди.

Бобур ҳақиқатгўй, зукко ва узокни кўзловчи бўлган, албатта. Аммо дўсту ёр ва хешу ақраболарга шафқатли, бағрикенг эди. Шунингдек кўнгилга яқин маъшуқаларини жуда азиз ҳисоблар эди. Бобур муҳаббат риштасини маҳкам тутганлардан эди. Унинг лирикасида ҳам у тасвирлаган маҳбубалар вафоли, маънавий баркамол. Бобурнинг маъшуқаси нафақат ташқи кўриниши, балки ички дунёси билан унинг ишқини қозонган.

Бобурнинг юксак дид эгаси бўлганлигини унинг барча қилган ишларида ва ижодиётида ҳар қадамда кўриш мумкин. Шеърятдаги каби насрда ҳам унинг ўз йўли бор эди. Ўз асарлари, айниқса, «Бобурнома» бошдан-охиригача услубига кўра бошқа насрий асарлардан бутунлай ажралиб туришидан ташқари тили жуда жонли, самимийдир, услуби оддий ва мардонадир. Гарчи Бобур уни турли вақтларда ёзган бўлса-да, Аграда муқим пайтида уни бир бор қайта кўздан кечирган бўлса-да, 18 йил мобайнида ёзилган бу мангу асарда содда ва мардона услуб ҳар саҳифада кўзга ташланиб туради.

Юқорида келтирилган иқтибослардан сезган бўлсангиз, Бобур йирик санъаткор сифатида шеърини санъатлардан, ташбеҳ ва истиоралардан усталик билан фойдаланди. Зарурат туғилганда талмиҳни ишга солди. Далил айтиш мумкинки, унинг насрида шундай деталлар учрайдики, шеърлари каби китобхонни ҳайратга солади, завқ уйғотади.

Бобурнинг кагаз ўғли Ҳумоюнга ёзган жавоб хати бадий прозанинг деярли барча элементларини ўзида жамлаган бўлиб, катта аҳамиятга молик ҳисобланади. У ёзади: «Бу хатнинг маъносини чақиш учун анча бош қотирдим. Мужмаллик туфайли хатнинг маъноси аниқ эмас, бунинг асл сабаби - мусажоаъ сўзлар. Бундан кейин сўзларни қўллаганда сохталик ва мулозаматдан парҳез қилишни одат қил. Неки демоқни истасанг, очиқ-ойдин ёз» (27).

500 йил аввал бадий проза бобида айтилган бу фикр ҳали-ҳануз ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

БОБУР ВА ГУРУ НАНАК

Сўфийлар ва дарвишларга Бобур умр бўйи эътиқод қилди. Воқеалар шундан гувоҳлик берадики, бу эътиқод юзаки эмас, балки сидқидилдан бўлган. У мусулмон фақирлар ва ҳинду жўғиларининг олдида бирдай бош эгарди. Яна шуниси ҳам борки, риёкор муллалар ва дин пешволарини фош қилувчи дадил сўзлар айтган. Гвалиор томонга саёҳат қила туриб, у ердаги ҳашаматли саройлар билан бирга тошни тарашлаб ясалган бутларни ҳам қизиқиш ва ҳайрат билан томоша қилган. Хуллас, эътиқод масаласида Бобур бағрикенглик билан бошқа динларга ҳам йўл берган, таассубга берилмаган.

1520 йилда Бобур тўртинчи бор Ҳиндистоннинг шиоли-ғарбий қисмига юриш қилганида Панжобнинг Саййидпур (Иманобод) шаҳрига қўшин тортди. Маҳаллий ҳукмдорлар ва аҳоли ўзини мудофаа қила бошлади. Ам-

мо Бобурнинг аскарлари бир неча минг одамни қўлга олиб, уларнинг мол-мулкини талон-тарож қилди. Сикҳ адабиёти, хусусан, сакҳиларда ривоят қилинадик, тутиб олинганлар орасида Гуру Нанак ва унинг муршиди Мардона ҳам бор эди. Банди бўлганлар қўл тегирмонида бугдой янчишга ҳукм қилинди. Қарасалар, Гуру Нанакнинг тегирмони ўзи айланиб, ўзи бугдой янчиб беряпти. Бу кароматни кўриб, Бобурга хабар бердилар. Бобур авлиёларнинг руҳий кучига ишонарди, тан оларди. Унинг ўзи зиндон тараф борди ва кўрдик, Гуру Нанакнинг нурли чехрасида худонинг жилваси акс этяпти. Нақл қилишларича, у Гурунинг олдида тиз чўкиб, «Сиз нима буюрсангиз, шу бўлади», деган. Гуру барча зиндонбандларни озод қилишни, таланган молларни қайтариб беришни сўраган. Бобур Гуру Нанакнинг хоҳишини бажо келтириб, барча бандиларни қўйиб юборган ва мол-мулкини қайтарган.¹

Панжоб адабиётининг таниқли олими, профессор О.О.Нур менга «Адигрантҳда «Бобур - асосчи» ибораси билан тўртта сўз учрайди. Гуру Нанак Бобурнинг Ҳиндистонга ҳамласи, сипоҳийларининг талончиликларини қоралаган», деб айтди. Олимнинг хабар беришича, панжоб адабиётида биринчи марта Ҳиндистон сўзи қўлланган ва бу сўз панжобий тилида яратилган сиёсий шеърларнинг ҳам биринчи намунаси ҳисобланади. Қолаверса, бугдой янчиш билан боғлиқ мўъжизага келсак, бу - одамларнинг Гуру Нанакка эътиқодининг тимсолидир. Аммо Протхам Жанм Сакҳий ва баъзи тарихчиларнинг кўрсатма беришича, Бобур қўшин тортганида Гуру Нанак ҳам мавжуд бўлган ва банди қилинган. Лекин Бобур ва Гурунинг учрашуви ўз исботига эга эмас. Умуман бу турдаги ривоятларда оз бўлса-да, ҳақиқат борга ўхшайди. Бобур сўфий ва дарвишларга ҳурмат кўзи билан қарагани учун бу воқеа рост бўлса, ажаб эмас.

¹ Бу ҳақдаги батафсил маълумотни Хуршид Мустафо Ризвийнинг «Бобур» китобидан олиш мумкин.

БОБУР ВА АЙОДҲЯА МАСЖИДИ

Айодҳяада бузиб ташланган масжид билан боғлиқ низолар жуда чигал масаладир. Шу кунларда бу муаммо юзасидан жинорий иш кўзгатилган. Шу боис бу ҳақда бирон нарса дейиш ножойиз, албатта. Аммо яқин орада Бобурнинг «Бобурнома» ва у ҳақда ёзилган сон-саноксиз мақолаларни ўргангач, уларга таянган ҳолда шуни ишонч билан айта оламанки, Бобур номини бу масжид ёки унга тааллуқли низолар билан боғлаш учун ҳеч қандай асос йўқ.

Рости шуки, Бобурнинг ҳолати ва кечирмишлари, феъл-атворию аъмолларини жиддий тадқиқ қилган олимлар, хусусан, профессор Р.Натҳ, профессор Сушил Шривастав, профессор Ҳарбанс Мукҳяа, профессор Муҳиббул Ҳасан ва «Бобурнома»нинг таржимони Сусанна Беверижлар номи зикр қилинган масжиднинг Бобурнинг кўрсатмаси ёки фармони билан қурдирилганини бутунлай рад этадилар. Ҳозирги кунда яна бир ҳақиқат рўй-рост очилдики, ҳинду-мусулмоннинг бирлиги ва ҳамжиҳатлигини бузиш мақсадида инглиз ҳукмдорлари ва уларнинг кўрсатмаси билан баъзи тарихчилар нифоқ солиш ниятида бўлганлар.²

Масжиднинг ички қисмидаги ёзувларга кўра унинг қурилиши 935 ҳижрий йилида ниҳоясига етган. Уша йили биринчи жумодул аввал 935 ҳижрий йили билан Бобур мирзо ўз васиятига дастхат битган. Унда у вориси Ҳумоюнга мурожаат қилиб ёзган: «Сендан лозимки, диний таассубларни кўнгилдан итқитиб ташла. Ҳар мазҳабга инсоф доирасида муносабат қил. Сен айниқса, сигирни сўйишга чек қўй. Шунда сен аҳли ҳинд кўнглини забт эта оласан. Ана шунда райят шоҳнинг кўрсатган эҳсонидан миннатдор бўлади. Халқ давлат қонун-қоидаларига итоат қилса, у тавоф қиладиган эҳромлару ибодатхоналарни

² Батафсил маълумотни Шриваставнинг «Баҳсли масжид» асаридан олиш мумкин.

яксон қилма. Адлу инсоф юзасидан шундай иш кўрки, шоҳ райиятдан, райият шоҳдан рози юрсин» (28).

Ўз валиахдига шундай насиҳат қилгувчи шоҳ ўз амаллари билан ундан тойган бўлармиди? Бу Бобурнинг феъл-атворига хилоф-ку? Бобур ўз сафарномасида Ҳиндистонга қилган юришларини тафсилоти билан сўзлайди. Аграда муқим бўлган пайтларида (умрининг охириги тўрт йили мобайнида) ўз тузугини ёзишни давом эттиради. У ўз атрофидаги сарой аъёнлари, вазирлар хатти-ҳаракати, ният-мақсадларини баён қилиб боради. Худди ўша пайтда унинг номига атаб унга катта эътибор қўйган ҳоким Мир Боқий бир масжид қурдиради. Лекин бу ҳақда Бобур тузукда бир оғиз сўз айтмаган. Бу жуда ҳайратомуз воқеадир. Канвоҳа забт этилгандан сўнг Бобур ўз амирлари, вазирлари, айниқса унга эътибор ва ихлос билан «Ғозий» унвонини берган кишилар номларини ифтихор билан тузукда тилга олади (Айтишларича, масжид Канвоҳанинг фатҳ этилиши муносабати билан қурилган). Унда нега Бобур бу ҳақда бир сўз демаган? Инсоф билан айтганда, бу масжиднинг қурилишига унинг ҳеч қандай дахли бўлмаган.

Бир нарсани Ҳиндистонда жуда кам одам билади. Марказий Осиёда қадим замонлардан бери бунёд этилган масжидлар, айниқса, Бухоро ва Самарқанддай кўҳна шаҳарлардаги масжидларнинг ташқи дарвозаларининг икки томонида икки шернинг тасвири туширилган. Самарқандда машҳур сўфий, Бобур кўп таърифлаган Ҳожа Аҳрор Валий мазори атрофида қурилган салобатли масжид ва мадраса борки, унинг маҳобатли дарвозаларининг тавақаларида югуриб кетаётган шерларнинг орасида қочиб бораётган кийикларнинг тасвирини ҳалигача кўриш мумкин (Ҳолбуки, жонли махлуқларнинг тасвирини тушириш шариатга хилофдир). Аслида бу Марказий Осиё халқлари маданиятига Эроннинг кучли таъсири натижасидир. Эрон маданиятига кўра шер куч-қудрат тимсоли ҳисобланади. Шунинг учун шиа бўлган Мир Боқий масжиднинг дарвозасини шер сурати билан безаттирган. Шу-

ни ҳам ёдда тутиш керакки, Бобур - бабарнинг ҳам маъноси шер демакдир. Шу тариқа бу масжиднинг номи Бабари масжид номи билан танилиб кетди. Бундай қараганда, Марказий Осиёда ҳам масжидларга киши номи бериш урф эмас. Бунда бирон-бир истисно ҳолати бўлган бўлиши мумкин. Тошкентдаги бир катта масжид Тиллашайх номи билан машҳурдир. Тошкент давлат университетига яқин жойлашган Мирзо Ғолиб кўчасида қурилган мадраса ва масжидга ҳам Мирзо Ғолиб номи берилди.

Жон Ледан ва бошқа инглиз тарихчиларининг ёзишича, Бобурнинг Айодхйага борганига ишора қилувчи биронта тарихий далил ёки исбот йўқ. Унинг фақат Авадҳдан оқиб ўтадиган Ғангҳаранди соҳилларигача етиб боргани ҳақида маълумотлар учрайди. «Бобурнома»нинг таржимони Сусанна Бевериж хоним бу янглиш фикрнинг асоссиз эканини исбот қилишга уринган.

Қисқаси, тарихий фактлар шундан гувоҳлик берадики, Айодхйада бузиб ташланган масжид билан шаҳаншоҳ Бобур ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ.

ҲИНДИСТОН ТИЛЛАРИГА МУҲАББАТ

Бобур Мирзонинг Ҳиндистонга юриши унинг 1526 йилда Панипатни фатҳ этганидан кейинги 5-6 йиллар билан чегараланиб қолмайди, балки 1505 йилдан кейин у муттасил Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий туманларига кўшин тортди. Панжоб ва Синдхнинг жуда кўп тоғли ерлари ва пасттекикликларида вақт ўтказар эди. Бу ҳақда у «Бобурнома»да батафсил ёзган. Шу боис ҳиндларнинг расм-русумлари, маданияти ва тиллари ҳақидаги маълумоти ортиб борди. Бобурда ўқиб-ўрганиш, изланишга туғма салоҳият кучли эди ва янги шарт-шароит, янги нарсалар ва ҳолатни кўриб, нафақат болалардек ҳайратда қоларди, балки улардан беҳад завқланар эди. «Бобурно-

ма»да бу ҳақиқатга гувоҳлик бергувчи сон-саноқсиз далиллар бор.

Шогирдларимдан бири доктор Ансориддин икки йил аввал кандидатлик мавзуси учун «Бобурнома»ни танлади. У туркийдан ташқари урду тилининг ҳам нуфузли олимларидан. Ансориддин яқинда чоп этилган мақоласида шундай ёзади: «Кузатишларимиз натижасида «Бобурнома»да 412 та урду, ҳиндий, ёки бир сўз билан айтганда, ҳиндча сўзлар борлигини аниқладик. Уларни 7 туркумга ажратса бўлади, булар ҳайвонларнинг номлари, улар 26 та. Ўсимлик номлари, улар 39 тани ташкил этади. Вазн ва ўлчов номлари - 19 та. Фасл ва ҳафта номлари, улар ҳам 19 та. Жўрофий номлар, улар 206 тани ташкил этди. Шахс номлари - 65 та» (29).

Мазкур 412 атама «Бобурнома»да 2376 марта учрайди. Доктор Ансориддин ҳар бир атаманинг неча марта қўлланганини ҳам кўрсатиб ўтган.¹

Бобур агар шунча ҳиндча сўзларни зарурат туфайли «Бобурнома»да қўллаган бўлса, бу - кейинчалик ҳам у кўплаб сўзларни ўрганган ва қўллаган демакдир. Уларни ёзувда бўлмаса-да, суҳбат чоғида ишлатган. Бунга шоҳидлар ҳам бор - Бобур жўги Балнатҳ ва бошқа жўгилар билан ҳам тез-тез кўришиб турарди. Бундан ташқари у бир неча ташкилий ишлар ва амалларга маҳаллий ҳиндулар ва мусулмонларни жалб қилган эди. Бу ҳақда «Бобурнома»да кўп ёзилган. Бобурнинг ҳиндистонлик амалдорлар ва ҳокимлар билан кўп мулоқотда бўлганлиги табиий.

Мамлакатда ҳукм сураётган ҳинд тилларига Бобурнинг қизиққанлигини унинг урду, бошқача айтганда, ҳиндустонийда шеър битганидан билсак, ажабмас. Шеър унинг ўзи тузган девонидан жой олган.

¹ Мақоланинг қўлёзма нусхаси чоп этилиш арафасида

БОБУРНИНГ УРДУ ТИЛИДА БИТГАН ШЕЪРИ

Рампурдаги Ризо кутубхонасида Девони Бобурнинг қадимий нусхаси сақланади. Уни Бобур ҳаётининг охири дамларида ўзи тузган эди. Ёзилган: «Девони ҳинд, душанба куни, 15-рабиул охир 535 ҳижрийда тугатдим». Демак, девон 1528 йилнинг 28 декабрида ёзиб тугатилган.

Бобуршунос Денисон Росс 1910 йилда ушбу девон нусхасига сўзбоши ёзиб, Калькуттадаги «Эйшиатик Сосайти»да нашр эттирган. Кейинчалик худди шу нусхани профессор Сабоҳат Азимжонова ўз кириш сўзи билан Тошкентда чоп эттирган. Бу нусханинг эътиборга молик жиҳати шундаки, у Шохжаҳон кутубхонасининг дурдонаси бўлган. Таржимадан сўнг туркийдаги рубоийнинг икки мисраси Бобурнинг ўз қўли билан ёзиб қўйилган. Пастда эса Жаҳонгир ўғли Шохжаҳон қуйидаги мисраларни битган:

*Ин рубоийз туркийу исмэ муборак бэ
тэхқиқэ хаттэ онҳазрат.
Фирдавс маконий Бобур подшоҳи гози
анораллоҳ бэраҳонэ аст.*

Бу ёзувнинг тагида Шохжаҳоннинг дастхати ҳам бор. Тузувчи Денисон Росс сўз бошида ёзади: «Бир нарсага диққатингизни жалб этишни истайман. 16-саҳифадаги шеър ашъорлар ичидаги энг ўзгачасидир. Унда бир мисрада урду ва туркийнинг ажиб бирлашувини кўриш мумкин» (30). Шеър қуйидагича:

*Муржхо на ҳуа кучҳ ҳавасе мунак о моти,
Фақр аҳлига бас бўлғуси пани о роти.
Таржимаси: Менга на ёқуту марварид ҳавасдур,
Ки фақир учун сув ва нон басдур.*

Шеърнинг тахминан бир ярим мисраси урду тилида ва ярмига яқини чигатой туркийда битилган.

Шеърнинг Бобур қаламига мансуб эканлигига ҳеч шубҳа йўқ. Мўътабар манбалар бунга гувоҳлик беради. Айни пайтда Ҳиндистоннинг шу тилига Бобурнинг бениҳоя қизиққанлигининг яққол исботидир.

БОБУР ШЕЪРИЯТИ

Бобур ўз таржимаи ҳолини 1494 йилда тахтнашин бўлганидан кейин қаламга ола бошлади ва 1530 йилгача, вафотигача давом эттирди. Бу давр 36 йилни ўз ичига олади. Аммо «Бобурнома»да ёзилганлар фақат 18 йиллик умр ва фаолиятдан сўзлайди, яъни тахтга ўтиргандан сўнгги ҳаётининг ярим қисмигина ёритилган. Ҳиндистон ва чет эл манбаларига кўра асардан муайян давр ҳақидаги саҳифалар йўқолган бўлса, ўша пайтда Бобур тузук ёзмаган, дегани эмас, балки ўша давр воқеалари ёритилган матн сақланиб қолмаган.

Доктор Ансориддин мақоласида ёзади: «Бобурнома»нинг асл (тўлиқ) кўлёма нусхасини сўнгги бор XVII асрнинг бошларида Шохжаҳон кутубхонасида «Подшонома»нинг муаллифи кўрган эди. Шундан сўнг у ҳақда бирон жойда зикр қилинган эмас ва ҳеч қаерда топилмаган» (31).

Бобур 1501 йилда Кобулни фатҳ этишига яқин «Хатти Бобурий»ни ихтиро қилгач, шу хатда у Қуръони Каримни тўлиқ кўчириб, бир нусхасини Маккага жўнатади. Бу ҳақда ҳам тахминан 450 йил мобайнида ҳеч кимга маълум бўлмаган. Лекин яқинда Машҳаддаги Ризо кутубхонасидан шу нусха топилди. Шунга ўхшаб бобуршунослар «Бобурнома»нинг асл нусхаси бирон жойда, албатта, топилишига катта умид билан қарайдилар.

Бобур 14-15 ёшидан форсий ва чигатой туркийда шеър ёза бошлаган. Бу ҳақда «Бобурнома»да батафсил айтилган. Замон нотинч, алғов-далғовли йиллар бўлгани боис Бобур ҳукмдор бўлса-да, кўчманчилардек ҳаёт кечирарди. Балки шунинг учун ҳам ўша даврда битган шеърлари сақланмай қолгандир. Кейинчалик ҳам Бобур ўз шеърларини радифига қараб девон шаклига келтириш-

га жиддий киришмади. Форсийдаги шеърларига келсак, «Бобурнома»дан ташқари «Акбарнома», «Базми Тимурийа» ва бошқа тазкираларда баъзи ғазал ва рубоийларини учратиш мумкин. Рампурдаги «Девони Бобур»да ҳам форсий рубоийлар бор. Лекин шеър санъати, фасоҳат ва илми аруз ҳақидаги қарашлари, устозлари ва замондошлари асарларини катта қизиқиш ва қунт билан мутолаа қилганига эътибор берсак, ижодий изланишларининг асл сабаби шеър ижод қилиш бўлган, деб хулоса қилсак, ҳато қилмаган бўламиз.

Баъзан илҳом келиб қолса, сўз бобидаги санъатини намоиш қиларди. Бобур ёзади: «Мен арузга доир мақола ёзгач, 16 фут узунликда шеър ёздим».

Рампур нухасида шундай рубоий бор:

*Дар ҳавойэ нафс гўмроҳэ ўмр зойэ кардэам,
Пишэ аҳлэ аллоҳ аз офъолэ хўд шармандэам.
Йэк назар бо мухлисонэ хастэ дэл фармо кэ мо,
Хожэгиرو мондэам эй хожэгиرو бандэам.*

«Вобурнома»нинг таржимони Сусанна Бевериж хоним таржима қилган охирги иловада ёзишича, шу мазмундаги Бобурнинг бир рубоийси «Акбарнома»га ҳам кўчирилган. Худди шу тариқа форсий шеърларига мавзудош шеърлар биров фарқи бўлган ҳолда унинг туркийдаги шеърлари орасида ҳам учрайди. Бир-икки форсий шеърларни кўрсак:

*Эй моҳ шамэ васлэ тў субҳэ саодат аст,
Рузэ жудойэ тў валэ шамэ меҳнат аст.*

*Хали кэ додэи бэрўхэ лолэ гўнэ хэш,
Бўржонэ бэдэлонэ тў он доғэ ҳасрат аст.*

*Гар рихт ёр хунэ ту зэнҳор дам мазан,
Хўш бош Бобуро кэ ҳамин дам ганимат аст
Ҳич кас чун ман харобу шэқў расво мабод,
Ҳич мэхбубэ чу тў бираҳм бипарво мабод.*

Хожа Калон Бобурга катта эътимод кўйганлардан эди. Уни Бобур Бажурга ҳоким қилиб жўнатган эди. Аммо айрилиқдан ўзи яна ранжиди. Шунда у қуйидаги шеърни битиб жўнатди:

*Қарору аҳд бэ ёро ин чэнин на буд маро,
Гээид ҳажру маро кард биқарар охэр.
Бэ швэҳойз замонэ чэ чорэ созад кас
Бэжур кард жудо ёр ро зиёр охэр.*

Китобимизнинг таржима қисмида ҳурматли ўқувчиларимиз форсийда битилган шеърларга маънодош бир неча ғазал ва рубоийларни учратишлари мумкин.

Аслида шўролар даврида шоҳ Бобур ва бошқа Марказий Осиё ҳукмдорлари ҳаёти ва уларнинг буюк ишларига доир илмий-тадқиқот ишлари жуда кеч бошланди. Бу кечикиш ёки тадқиқотларга кўйилган тўсиқлар орқасида баъзи ғоявий ва сиёсий сабаблар ҳам бор эдики, улар ҳақида тўхталишнинг ҳожати йўқ.

Ҳап шундаки, Амир Темур ва Улугбек каби Бобур мирзо ҳам ўзбек халқининг дилини забт этган ҳукмдорлардан. Бунинг сабаби, унинг жанг майдонида қўрқмас суворий ва жаҳоншумул шуҳрат эгаси бўлгани эмас. Асло. Балки бир инсон ва илму фанни қадрловчи сифатида ҳам унинг шахсиятида ғайриоддий улугворлик ва айни пайтда жозоба бор эди. Илму фан соҳасида ёки маҳобатли иморатлар, хушманзара боғ-роғлар барпо этишда неки буюк ишлар кўрсатган бўлса, у бутун дунё маданий меросига қўшилган катта ҳисса бўлди. Улардан аввал ўтган Мусо ал-Хоразмий, ал-Беруний, Имом Бухорий, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Имом Термизий, ал-Фарғоний ва бошқа илму фан ақоиблари Марказий Осиё сарзаминида дунёга келиб, шу ер номини бутун оламга машҳур ва маъруф қилдилар.

Бобур мирзонинг табиатида аввал бошиданоқ романтик ҳис-туйғулар парвариш топган эди. Балки шулар туфайли унинг шахсияти бошқаларга нисбатан кўпроқ дилбар ва жозибадор туюлар.

Бобурнинг чигатой туркийда ёзган шеърларига кел-
сак, уларнинг ҳажми катта эмас. 1982 йилда ўзбек олими
Саидбек Ҳасанов «Шарқ классиклари меросидан» турку-
ми остида Бобур мирзонинг шеърларини тўплаб, «Бобур
шеъриятидан» китобини чоп эттирди. Унда ҳаммаси бўлиб
118 ғазал, 98 рубоий, 19 қитъа, 53 муаммо, 53 фард ва
бошқа шеърлар мавжуд. Рампурдаги қўлёзма нусханинг
Ҳожа Аҳрор Валийга бағишланган қисмида манзум тар-
жимадан ташқари 41 байтдан иборат бир маснавий, ик-
кинчи қисмида бир ғазал ва турли мухтасар шеърлар,
учинчи қисмида 18 байтли маснавийга ўхшаш шеър бор.
Айтишларича, Бобурнинг худди шунга ўхшаш шеърлари-
нинг қўлёзма нусхаси Истамбул университети кутубхона-
сида сақланади.

Ўзбекистонда Бобур мирзонинг шеърий меросини
тадқиқ этган таниқли олимлар ва танқидчилар Бобурнинг
шеърий асари ҳажман кичик бўлса-да, аммо унинг ортида
бир инсонпарвар, некбин, покиза қалб эгаси, гўзаллик ва
хусн шайдоси, ҳаётсевар инсоннинг ёрқин сиймоси тура-
ди, деб фикр билдирадilar. Мен олимлар орасида
Воҳид Зоҳидов, Содиқ Мирзаев, Саидбек Ҳасанов ва
Илёс Ҳошимовларнинг муборак номларини катта ҳурмат
билан қайд этмоқчиман.

Воҳид Зоҳидов «Бобурнома»нинг сўз бошисида ёза-
ди: «Бобур асарларида ўз замонасидан норозилик,
тақдирга қарши аччиқ нолишлар баралла эшитилади. Бун-
дай норозилик ва эътирозлар Бобур поэзиясига чуқур
фикр ва ижтимоий моҳият бағишлайди. Бунинг устига
улар кишиларни ўша замонда мавжуд бўлган ижтимоий
воқеликка нисбатан танқидий ва ҳушёр муносабат руҳида
тарбиялашда ёрдам беради» (32).

Саидбек Ҳасанов ёзади: «Гарчанд Бобур лирикаси
ҳажман кичик бўлса-да, шаклан етук ва бадий жиҳатдан
баркамолдир. Унинг хос белгиси шуки, ҳар бир байт бир-
рон тарихий ҳақиқат билан уйғундир, Бобур уни ниҳоятда
равон ва жонли тасвирлайди. Унинг лирикасининг асосий
мавзуси муҳаббат эканлиги шубҳасиз. Ҳижрон алаmidан

шиква-шикоят, батамом ожиз қилиб қўювчи соф муҳаббат, висол орзуси ва вафодорликни шиор қилган» (33).

Баъзи танқидчилар Бобур шеърятининг лирик жиҳатларига ишора қилиб «Шоир шундай вазнда қалам сурганки, унинг бу мисраларига куй басталаш жуда осон»лигини таъкидлайдилар. Шуни ҳам ёзадиларки, Бобур ўзидан аввал ўтган Амир Хусрав, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийлар яратган анъаналардан яхши воқиф бўлган.

Шоирнинг ўзи ўз шеърларига анъанавий девон шаклида тартиб бермаганини, бошқа ижодкор ҳукмдорлар каби заррин нақшлар ила безаб, дўст-ёрларига тухфа қилмаганига бир рубойида гувоҳлик беради:

*Девонима не рабту не тартиб дурур,
Не жадвалу не лавҳу не тазҳиб дурур.
Гар санга йибордим ани, айб айламаким,
Девонингни тиларга тақриб дурур.*

Шоирнинг фожеаси шундаки, Алишер Навоийга насиб этган тинчлик-хотиржамлик ва ҳаловат Бобурга муяссар бўлмади.

Катта туғма истеъдоди, кучли эрудицияси ва ўзгаларга ўхшамас фикрлари жиҳатидан у Мир Алишер Навоийдан қолишмас эди. Бобур ўзи яшаётган жамият ва ундаги ҳолатларга қарши бош кўтарди, уларни қоралади. Ҳаёт машаққатлари ва турмуш уқубатлари хусусида ўй-фикрлари ва ғояларини асосли, чуқур англаган ҳолда баён этарди.

Бобурнинг таассуротлари ва кечинмалар дунёси ҳам жуда кенг ва қамровли эди. Ана шундан унинг дунёқараши ва кечинмаларида жадаллик, журъат ва кескинлик маъжуд эди. Бир ҳақиқатдан бош тортиш мушкул - бошқа мумтоз шоирларга нисбатан Бобурдаги эстетик дид жуда нозик эди. Аммо минг афсуски, унинг шахсиятидаги бундай комил фазилатлар унинг шеъряти орқали бўлса-да, тўлиқ юзага чиқа олмади.

Шунга қарамай, биз эътибор бериб изласак, Бобурнинг шеърларида унинг реалистик қарашларини ҳар жойда учратамиз. Бир неча рубойлар фикримиз далили бўлсин:

*Май таркини қилгали паришондурмен,
Билмон қилур ишимнию ҳайрондурмен.
Эл барча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.*

*Ёд этмас эмиш кишини гурбатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатта киши,
Кўнглим бу гарибликда шод ўлмади, оҳ
Гурбатта севунмас эрмиш, албатта, киши.*

*Рухим яратиб эдинг латофат бирла,
Қилдинг анга танни ҳамроҳ офат бирла.
Рухимни чу тан уйига келтурдунг пак,
Мундин бори элтма касофат бирла.*

*Бесабрмену бесару сомондурмен,
Бир гамзададурмену паришондурмен.
Не диннинг ишин қилдимۇ не дунёнинг,
Ёраб, нетай ўз ишимга ҳайрондурмен.*

*Душманники, бу даҳр забардаст қилур,
Наҳват майидин бир неча кун маст қилур.
Гам емаки, еткурса бошини кўкка,
Охир яна ер киби они паст қилур.*

Шайху дин пешволарининг риёкорлиги ва мунофиқлиги хусусида жуда кўп шоирлар мардона сатрлар битганлар, аммо Бобур ўз шеърлари орқали ўз норозилигини жуда кескин ва ғазабли ифодалайди. Марказий Осиё ҳукмдорларига ҳукуматни, давлат ишларини юртишда шайх ва уламолар дахлдорлик қилганлар, бундан шоҳлар ҳам уларнинг таъсири остида бўлган. Лекин Улугбек ва Бобур темурийлар наслининг шундай вакил-

ларики, улар диндорлар ва руҳонийларнинг бошқарув ишига дахл қилишларига изн бермаганлар, уларнинг мақсад ва интилишларига берилмаганлар. Хусусан Бобур уларни ҳурмат қилгани ҳолда саройга яқинлаштирмаган. Ҳожа Аҳрор Валийга бўлган эътиқодининг бош сабаби ҳам у шайхлардан кўра сўфийларнинг маслагини устун кўярди. Дарвишлар ва жўгилар билан учрашиш унга таскин ва хушнудлик бағишларди.

Бир-икки мисол келтирай:

*Заҳидо, дўзах ўтидин мени неқўрқутасен,
Ҳажр ўти қошида кўрмасмен они учқунча.*

*Улки давроннинг аёғидин дамо-дам қон ютар,
Нашъа топмас гар ичар ҳар давр жоми Жам била.*

*Жаннатул маъвони, эй зоҳид, нетай мен зорким,
Истарам кўйидин ўзга манга маъво бўлмаса.*

*Шайх шеърим манъ этар, етмай балогат лутфиға,
Найлағай, ё раб, киши бу пира ноболиғ била.*

Бобур феодал жамият фарзанди бўлса-да, инсоннинг хур фикри, умуман, инсоний қадриятларни куйлади. Унинг очиқчасига май нўш этиши, хуснпараст эканлиги, юксак диди, дўсту аҳбоблар билан рақсу мусикадан завқланиши, ҳаёт неъматларидан лаззатланиши, ўз асарларида очиқ-ойдин, рўй-рост қаламга олгани Бобур шеъриятининг ўқ томири - инсонни қадрлаш эканини билдиради.

Бир газалнинг бир неча байтларида бу машаққатли дунёни унутиб, эмин-эркин бўлишга чақиради. Матлаъга эътибор беринг:

*Ҳуш улким ёрдин қатъ айлабон, тарки диёр этса,
Жаҳон кезмак ила беқайдлиғи ихтиёр этса.
Анингдек бўлсаким, асло тафовут бўлмаса пайдо,
Агар бу даҳри дун хор айласа, гар эътибор этса.
Жафодур жанга бўлмоғливу муқаййад олам аҳлиға,
Ҳуш ул озодаким, элнинг аросидин канор этса.*

Бобур, шоир Хайёмнинг «тириклик нашидасин сур, ҳаёт икки бор берилмайди» деган ғоясини маслак қилиб олди, Қобулга етгач, шунга амал қилди. Бунинг баъзи объектив ва субъектив сабаблари бор эди, албатта. Мен олдинги саҳифаларда бунга ишора қилган эдим. Ҳақиқий дунё, Ер юзидаги неъматлардан завқланиш Бобурнинг серқирра романтик шахсиятининг ажралмас қисмидир. Аҳвол аста-секин ўзгариб ёки яхшиланиб боргани сайин шахсиятидаги бу қирра ҳам очилиб борди:

*Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти,
Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,
Кимга бу нашъа муяссар бўлса, бордур давлати,
Дўстларнинг суҳбатида не ҳуш ўлғай баҳси шеър,
То билинғой ҳар кишининг таъби бирла ҳолати.*

Рубойиси³да ёзганларига қарамай, шу ҳақиқатни ҳам тан олиш керакки, Бобур умрининг охири дамларигача рўза, намоз фикрида бўлди, Рана Санга билан бўладиган жангдан аввал шароб ичмасликка қасд қилгани ва бу аҳдида собит тургани рост. Ҳолбуки, тавба қилганидан кейин икки йил мобайнида бошдан кўп азиятларни кечирди ва қуйидаги қитъани битди:

*Май таркини қилгали паришондурмен,
Билмон қилур ишимнию ҳайрондурмен,
Эл барча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.*

Бундай қараганда Бобурнинг шахсиятида баъзи бир зиддиятлар учрайди. Улар туфайли характери икки томонламага ўхшайди. Аслида эса ундай эмас. Ижодий камолот ва ўз-ўзига ишонч эгаси бўлган зотлар сўз ва амалнинг мураккаб чалкаш гирдобида бўладилар, айни шу чалкашлик уларнинг кайфияти ва ҳолатида бош кўтарадиган баъзи бир-бирига зид хусусиятларни муайян

³ Китобнинг 53-бетига берилган биринчи рубой назарда тутилмоқда – Таҳр..

босқич ёки айтарлик даражага етганда ўз-ўзидан ҳал қилиб ҳам қўяди. Бобурда ҳам худди шу кайфият ҳукм сурган. Албатта, шуни тан олиш керакки, юртни бошқариш тизгини ёки фармонраво бўлиш унга меросхўр сифатида тегди. У ҳам бўлса 11-12 ёшида. Менинг шахсий фикрим шундайки, бу фармонраволик Бобурнинг қаландарона, шоирона табиати билан уйғун эмасди. Лекин ҳаёти хавф остида қолиб, яқинлари ҳам душманлари сафидан жой олгач, Бобур ўспирин бўлишига қарамай буни даъват деб қабул қилди. Ирода кучи ва табиатидаги мардонаворлик, журъат туфайли ғанимлардан ўстун келди. Ғалаба ва мағлубиятга тақдирнинг ўйини деб қаради. Ҳарбий юришлар, жангу жадаллар авж олган замонда қилич ўйнатиб, куч ишлатишдан бошқа йўл билан у ўз орзуларини амалга ошира олмаслигини англаган. Бобур Намруд ўтига ўзини отди-ю, аммо умр бўйи уни гулу гулзорга айлантириш пайида ўтди. Ҳукмдор ва лашкарбоши сифатида баъзи ҳарбий юришларда шундай чоратадбирларни қўлладики, булар унинг шафқатли, покиза, олижаноб қалбига мувофиқ келмас эди. Мамлакатни барбод, элни талон-тарож қилиш, қатлу ғорат - булар ўзига хос террор эди. У ҳокимиятни мустаҳкам қилиш, қолаверса, юртда тартиб ўрнатиш учун зарурий деб ҳисобланарди (Ҳозирги давримизда ҳам баъзи ривожланган демократик давлатларда бу ҳолатни кузатиш мумкин) Буларнинг барини Бобур ҳукмрон ва саркарда бўлгани учун шароит тақозоси билан қилди. Аминманки, бундай истилолари учун унинг раҳмдил ва покиза қалби бир эмас, бир неча бор унга таъна тошини отган.

Бобурнинг шеърояти ҳақида сўзлай туриб, форсий ва туркий ўзбек шеъроятидаги мумтоз нозик ўхшатишлар ва нафис оҳанглар орқали Бобур таъсирчан мисралар яратганини айтиш лозим. Лекин баъзан шундай туюладикки, туркий бўлгани, хусусан, Чингиз ва Темур каби саркардаларнинг авлодидан бўлгани учунми, у ҳарбга оид сўзларга кенг йўл беради. Бу ўз маҳбубаси ёки ишқий

лавҳаларни тасвирлаганда, айниқса юқоридаги байтлардан яққол сезилади.

Бобур ишқ ва муҳаббат майдонида ҳам ғолибдир, у бундан фахр ҳиссини туйган. Хоҳ бу ғалаба Фарғона водийси, ёки Самарқанд замини билан боғлиқ бўлсин, хоҳ Афғонистонда бўлсин. Барибир, унинг шеъриятида маъшуқа васлидан маҳрумлик, ошиқ юракнинг алам-ситамлари катта дард ва ҳасрат билан баён этилади, яъни ҳижрон азоблари лавҳалари расмий ва юзаки эмас, шорнинг ўз ҳолати ва кечирмишларини намоён этади:

Манга осон дурур бўлса агар юз минг туман

душман,

Вале бўлмоқ жаҳонда, эй кўнгул, беёр мушқилдур.

Юзунгдин айру мен хор, эй азизим,

Киши гулдин айирмас хорларни.

Қаро кечаларда кўзум ёритур,

Ўшал шамъи шабҳои торим қани?

Бобур ҳижрон азобида ўртанса-да, ҳақиқатни айтишдан тоймайди:

Агарчи сенсизин сабр айламак, эй ёр, мушқилдур

Сенинг бирла чиқишмоқлик дағи бисёр мушқилдур.

Чунки ҳижрон азоби Бобурга ёт эмас, у бу лавҳаларни хаёлида яратмаган. У ўсмирлигиданок Андижонга ҳоким бўлиб, ички душманлар ва босқинчилар дас-тидан ватанни, ўз уйини тарк этиб, бесару сомонликда умр кечиришига тўғри келди. Баъзан ойлаб-йиллаб ўрмонлару чангалзорларда яширин юрди. Кобул босиб олингач, салтанатда муҳофаза кучайган бўлса ҳам, осойишталик ва ҳаловат насиб этмади. Кейинчалик Ҳиндистонда ҳам ватанжудолик ҳаётини кечирди. Нафақат хешу ақраболари, балки кўнгилдан жой олган ердан йироқ бўлиш Бобурни эза бошлади. У кимни севган бўлса, эвазига улар ҳам муҳаббат ва вафо билан жавоб қайтарган эдилар. Шу важданми, ҳажр ва фироқ кечин-

малари Бобур шеърятининг етакчи хусусияти ҳисобланади. Улар шоирнинг «толеи паст, бахти уйқулик» эканини яққол акс эттириб туради.

Ғоявийлик ва бадиият нуқтаи назаридан қарасак, Бобурнинг шеърларида вазн жиҳатидан мусиқийлигидан ташқари (буни таржимада камдан-кам туйиш мумкин) сўзларнинг ўзаро мувофиқлиги кўп қўлланган. Ўзбекларда гурунгларда, давраларда, ўзаро муомалада сўз ўйини катта аҳамият касб этади. Ҳозир ҳам зийрак, ҳозиржавоб одамлар суҳбатга жон киритиш учун тагдор жумлалар, «коса тагида нимкоса» қабилидаги гапларни ишлатадилар. Эшитувчилардан, албатта, бирон-бири гап тагига етиб қолиб, қойил ҳам қолади. Гап-гаштаклардаги бу анъана бардавом бўлишининг натижаси шуки, ҳозирги замон ўзбек шеърятида ҳам эйҳом санъати сақланиб келмоқда.⁴

Бобур мирзонинг ҳаммаси бўлмаса ҳам кўпчилик газалларида бирон-бир шеърини санъат ёки мўъжаз бадий лавҳа, албатта, мавжуд. Бир газалда у тажнисни ишга солса, бошқа газалда бошдан-охир лаффу нашрни қўллайди. Қуйидаги газалга эътибор беринг:

*Хатинг била юзунгу коқулинг, эй жон,
Бири бинафша, бири ёсуман, бири райҳон.
Тақаллум айларида тилию тишию лаби,
Бири ақиқу, бири инжюю бири маржон.
Кўнгулни зору мени хору танни тор этган,
Бири жафюю бири гурбату бири ҳижрон.*

Газалдаги ҳар бир байтнинг биринчи мисрасида шундай уч нарсанинг номи зикр қилинадик, иккинчи мисрада юқоридаги нарсаларни тасвирловчи сўзлар тартиб билан келтирилганки, бундан байтнинг мазмундорлиги янада ошган. Албатта, бу ерда шоирнинг биров сунъий бўлса-да, шу сўзларни айтиш шу ерда тўғри ва муносиб келгани учун ишлатгани билиниб туради. Аммо бошқа

⁴ Муаллиф «20 аср ўзбек шеърятини» китобида бу ҳақда кўп мисоллар берган.

байтларда шундай сўзлар ва тажнислардан фойдаланганки, уларда бундай зўрма-зўракилик ва сунъийлик сезилмайди, аксинча ҳиссиётлар жуда ўтли, таъсирчан руҳ эгаллайди, масалан:

*Кўп жафою жавр кўрдум, эй қуёш, ҳажринг қуни,
Бошимиздин сояи сарви қадинг кам бўлмасун.*

*Не осиг нолаю фарёд хоболуд бахтимдин,
Бу унлар бирла чун қилмоқ, бедор мушкилдур.*

*Очилди кўнгли, чу очтинг сочингни, Бобурнинг,
Не айб агар деса дилбанду дилқушо сочинг.*

*Бобур, ул гул жавр этар, агёрдин не яхшилиг?
Гулнинг озори бу бўлса, вах, не бўлгай хорнинг?*

*Қон ёшимни ҳажрида, шеъримни васфида кўрунг,
Ким бу янглиг дурру гавҳар, қайси бахру кон берур.*

Ҳойнаҳой, ўқувчиларимиз биринчи байтдаги қуёш сўзига соя, иккинчи байтда хоболуд сўзига бедор, учинчи байтда паришон сочларга кўнгилнинг очилиши, тўртинчи байтда гулга хор, яъни тикан, бешинчи байтда қон ёшлар ва ёр васфи учун ёзилган шеърга дуру гавҳар-ташбеҳий атама бўлиб келганини фаҳмлаган бўлсалар керак. Албатта, бундай мувофиқликни келтиришдан мақсад ўқувчини ҳайратга солиш эмас, балки байт мазмундорлигини оширишдир. Бундай шеърларни ўқувчи қанча ўқиса ҳам мутаассир бўлаверади.

Гарчи Бобурнинг тили 500 йил аввалги бўлса-да, ундаги сўз, иборалар, сўз ўйинлари, чиройли ташбеҳ ва тажнислар анъанавий шеърини услубга яқин бўлса-да, шунга қарамай ҳозирги замон китобхони Бобур шеърятидан роҳатланади, муғаннийлар эса телевидение орқали, шунингдек, турфа хил давраларда ва кечаларда унинг ғазалларини куйлайдилар.

ЭНДИ ИККИ ОФИЗ СЎЗ ТАРЖИМАМИЗ ҲАҚИДА

Бобур ижодий меросини таржима қилишни 1980 йилда Тошкентга учинчи бор меҳмон сифатида келганимда, ният қилган эдим. Аммо ундан 16 йил кейин Тошкентда энди ташкил этилган Ҳиндистон маданият марказига раҳбар бўлиб тайинланганимдан кейин ўзбек мумтоз шоирлари, хусусан, Бобурнинг шеърятини ўрганиш ва таржима қилиш ишига киришдим.

Бу ишда менга собиқ толибам Тошкент Давлат Шарқшунослик институтининг урду тили ўқитувчиси, доцент Муҳайё Абдурахмонова кўмакдош бўлди. У урду тилини мукамал билади. Бугина эмас, шеърят, унинг нозик сирларини тушуниш ва тушунтириш салоҳиятига эга.

Таниқли ўзбек шарқшунос олимлари марҳум Наби Муҳаммедов ва Раҳмонберди Муҳаммаджоновлар классик ўзбек ва урду шеърятининг йирик тадқиқотчилари эди. Улар Мирзо Ғолиб, Файз, Сардар Жаъфарий ва бошқа кўплаб шоирларнинг шеърларини ўзбек тилига таржима қилишда жонбозлик кўрсатдилар. Доктор Муҳайё ҳам менинг илтимосимга йўқ демай, жуда кўп вақтини сарф қилди. Соатлаб ишлар эдик. Биз, энг аввало, Бобурнинг барча ғазал ва рубоийларини кўздан кечириб чиқиб, уларнинг орасидан таржима учун кўзлаганимизни ажратдик. Бобур ғазалларида байтлар сони кўп эмас, шундай бўлса-да, биз беш байтлиларини танлаб олдик. Таржима пайтида қуйидагиларни эътиборга олдик:

Аввало шеър яхши бўлсин. Ўтли ва таъсирчан бўлсин.

Иккинчидан, шеърнинг сўзлари, айниқса, қофиядош сўзлари урдуда ҳам қўлланадиган араб ва форсий сўзлардан бўлсин.

Силлиқ ва равонгина таржима қилиш мумкин бўлсин.

Фикри ожизимча, шоирнинг ўзи мансуб бўлган давр шеърятини, унинг сўз бойлиги, тил хусусиятларини ҳисобга олинадиган бўлса, бирон шоирнинг бор шеърини меросини бошқа тилга мукамал ва гўзал таржима қилиш мум-

кин эмас, шунинг учун ҳам шеъринг асарни таржима қилиш ишида translatability, яъни шеърнинг таржима қилина олиш даражаси, таржимага «тушиши»га катта эътибор берилади.

Ҳар ҳолда биз таржима пайтида Бобурнинг газал ва рубоийларидаги кечинмалари, у яратган образларнинг бирон жиҳатини тушириб қолдирмай етказишга ҳаракат қилдик. Доктор Муҳайё ҳар газалнинг матлаъси ва қолган мисраларини қайта-қайта тушунтириб, кези келса, хиргойи қилиб, газалнинг руҳи ва ҳар сўзнинг маъзини «чақиб» олишга чақирарди. Агар газалдаги бирон тасвир чигалроқ ёки ноаниқроқ туюлса, доктор Муҳайё дарров аниқлик киритарди. Бу жараён анча қийин кечган бўлса-да, аммо жуда катта самара берди. Шундан кейингина мен ҳар бир газал ва рубоий ёки қитъани манзум қилишга киришдим. Бошида бироз тушкунликка тушдим ҳам. Кўп таржималар йўққа чиқди. Ҳар бир газал ва таржимани қайта-қайта солиштириб кўрдим. Аста-секин шундай таржималар дунёга келдики, кўнглим таскин топа бошлади. Лекин қилинган таржималарни «силлиқлаш» иши давом этаверди.

Таржимада фақат икки газалнинг қофиясини ўзбек тилидаги қофиядан фарқли қилиб ўзгартиришга тўғри келди. Қолган барча газал ва рубоийларнинг қофия ва радифлари сақлаб қолинди. Шунингдек, баъзи рубоийларни қитъа шаклига келтириш зарур бўлгани туфайли улардаги баъзи қофиядош сўзлар ўзгартирилди.

Бобур мирзо шеъринг меросининг гоъвий-бадий комиллигини сақлаб, унинг оригиналига тўлиқ жавоб берадиган таржима асари яратиш йўлида қандай муаммо ва босқичлардан ўтилган бўлса, улар ҳақида кейинги илмий ишларимизда батафсил сўз юритиш ниятидамиз.

ИЗОҲЛАР

(Китоб ҳақидаги тўлиқ маълумот адабиётлар рўйхатида)

Изоҳ	Китобнинг номи	Муаллиф	Бетлар
1	«Бобурнома» (таржима)	Бобур	15
2	«Бобур»	Хералд Лемб	20-21
3	«Тузуки Бобурий»	Бобур	10-11-12
4	//	//	42
5	//	//	56
6	//	//	66
7	//	//	122
8	//	//	50
9	«Бобур»	Хералд Лемб	29
10	«Тузуки Бобурий»	Бобур	76
11	//	//	139
12	//	//	135
13	//	//	117-118-119
14	//	//	120
15	«Бобур»	Хералд Лемб	166-167
16	«Тузуки Бобурий»	Бобур	147
17	//	//	171-172
18	//	//	168-172
19	//	//	167
20	//	//	154
21	//	//	135
22	//	//	258
23	«Ҳиндистонда ислом эстетикаси»	Шакил ур - Раҳмон	19
24	«Тузуки Бобурий»	Бобур	85-150
25	//	//	121
26	«Ҳиндистонда бобурийлар салтанати»	Илёс Ҳошимов	105
27	«Тузуки Бобурий»	Бобур	109-110
28	«Бобур»	Хералд Лемб	246
29	«Бобур»	Хуршид Мустафо Ризвий	87
30	Мақола (қўлёзма)	Ансориқдин Иброҳимов	2
31	Девони Бобур (сўз боши)	Денисон Росс	4
32	Мақола (қўлёзма)	Ансориқдин Иброҳимов	2
33	«Бобурнома» (сўз боши)	Воҳид Зоҳидов	
34	«Бобур шеърятидан»	Саидбек Ҳасанов	4-5

Фойдаланилган адабиётлар :

1. «Бобур». Хералд Леб (Саййид Ҳошимий Фаридободий) Лоҳур, 2000 й.
2. «Бобур». Хуршид Мустафо Ризвий, Деҳли, 2000 й.
3. «Бобурдан Зафаргача», Жамил Юсуф, Исломобод, (учинчи нашр) 1989 й.
4. «Бобурнома» (ўзбек тилида). Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев, Тошкент, 1960 й.
5. «Бобур шеърятидан». Саидбек Ҳасанов, Тошкент, 1982 й.
6. «Туркистон тарихи». Али Муҳаммад Шоҳин, Карочи, 1991 й.
7. «Тузуки Бобурий». Лоҳур, Рашид Ахтар Надавий (иккинчи нашр). Лоҳор, 1966 й.
8. «Ҳиндистонда бобурийлар салтанати». Илём Ҳошимов. Тошкент, 1996 й.
9. «Ҳиндистонда ислом эстетикаси». Шакил ўр-Раҳмон, Деҳли, 2002 й.
10. «Ўзбекистон ва Алишер Навоий». Қамар Райис. Чандигарх, 1994 й.
11. «Бобурнома». Э.Бевеиж. Деҳли, 1995 й.
12. «Бобур». Муҳиб ул-Ҳасан. Деҳли, 1985 й.
13. «Бобур девони». Денисон Росс. Калкутта, 1910 й.

МУНДАРИЖА

Қ.Кенжа. Қамар Райис ва унинг шайдолиги ҳақида.....	3
Муқаддима	7
Ҳаётининг илк даври.....	11
Синовларда тобланган ирода.....	16
Дин ва дарвишларга эътиқод.....	19
Романтик ҳаёллар оғушида.....	22
Ишрат уйин обод кил.....	27
Дунёвий ва инсоний ҳусн шайдоси.....	34
Бобур ва Гуру Нанак.....	41
Бобур ва Айодҳйа масжиди	43
Ҳиндистон тилларига муҳаббат.....	45
Бобурнинг урду тилида битган шеъри	47
Бобур шеърияти.....	48
Энди икки оғиз сўз таржимамиз ҳақида	60
Изоҳлар.....	62
Фойдаланилган адабиётлар.....	63

Адабий нашр

Қамар Райис

БОБУР ШАХСИЯТИ ВА ШЕЪРИЯТИ

2006 йил 26 декабрда босмахонага топширилди. 2007 йил
5 февралда босишга рухсат этилди. Бичими: 84x108.^{1/32}
Офсет босма. 2 босма табоқ. Адади 1000 нусха.
Буюртма № 166. Баҳоси шартнома асосида.

«ANDIJON NASHRIYOT-MATBAA» OAJ
босмахонасида босилди.
Андижон шаҳри, Навоий шоҳкўчаси, 71.